

Kulturstudier

Nr. 2 / December 2016

TEMANUMMER

Den (u)rene by: teknologier, identiteter og geografier

Janne Fruergaard Keyes / Byens hemmelige huse

Jette Linaa / Den monstrøse materialitet

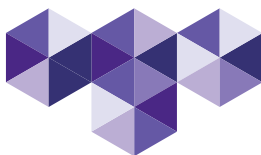
Jakob Ørnbjerg, Peter Mose Jensen, Christian Vrængmose Jensen og

Jette Linaa / Biskoppernes latrin

Vivi Lena Andersen / Sko og skidt

Jørgen Mührmann-Lund / Skarn, ære og „god politi“ i den tidligmoderne by

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, DECEMBER 2016

© 2016 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Kristoffer Jensen, *Industrimuseet*

Søren Byskov, *Fiskeri- og Søfartsmuseet*

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Signe Møllegaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Anders Ravn Sørensen, *Center for Business and History, Copenhagen Business School*

Redaktionssekretær: Tobias Overlund Stannius, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

TEMAREDAKTION

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Mikkel Thelle, *Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet*

Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Jakob Ørnbjerg, *Aarhus Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i Den Bibliometriske Forskningsindikator.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

Redaktionsadresse:

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Tobias Overlund Stannius

SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Karen Blixens Vej 4

2300 København S

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd.

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

TEMANUMMER

Den (u)rene by: teknologier, identiteter og geografier

Janne Fruergaard Keyes

- 05 Byens hemmelige huse – latriner fra vikingetid og middelalder**

Jette Linaa

- 23 Den monstrøse materialitet.
Om placeringen af 16 middelalderlige latriner fra Aarhus**

Jakob Ørnbjerg, Peter Mose Jensen, Christian Vrængmose Jensen og Jette Linaa

- 41 Biskoppernes latrin.
En tværvidenskabelig undersøgelse af et 1700-tals latrin fra Aalborg**

Vivi Lena Andersen

- 77 Sko og skidt – i københavnernes fodspor i middelalder og tidlig moderne tid**

Jørgen Mührmann-Lund

- 101 Skarn, ære og „god politi“ i den tidligmoderne by**

Janne Fruergaard Keyes er cand.mag. i middelalder-arkæologi og europæisk etnologi fra 2004 og har siden arbejdet som klosterforvalter på Arbejdsrefugiet Ørslev Kloster. Janne Fruergaard Keyes har i 2005 været medforfatter på artiklen „Latriner“ til „Viborg Sønderlø 1018–1035. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid“ og har i 2008 udgivet „Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latriner“.

Keywords: Latriner, affald, byhistorie, arkæologi

BYENS HEMMELIGE HUSE

– latriner fra vikingetid og middelalder

Formålet med artiklen er at sætte fokus på forholdet til kroppen, tabu og renlighed ud fra kendskabet til vikingetids- og middelalderlatriner og at efterprøve fortærskede teorier om, at man skulle have gået rundt i sit eget skidt.

Hvad stiller man op, når man gerne vil efterprøve de fortærskede teorier om, at man i middelalderen gik rundt i sit eget skidt? Kan det virkelig passe, at man ikke har forholdt sig til sit eget affald – og værre endnu – sine egne mere private efterladenskaber? Hvor private var de? Er natpotten bare blevet tømt ud af vinduet og ud på gaden, som det ses på flere middelalderlige afbildninger?

Man skal begynde et sted, og for en middelalderarkæolog er det oplagt bl.a. at søge svar under jordens overflade og tage udgangspunkt i et afgrænset område som selve latrinerne. Denne artikel tager afsæt i et forskningsprojekt, hvor samtlige erkendte udgravede jyske urbane latriner fra vikingetid og middelalder var omdrejningspunktet i forhold til at forsøge at finde svar på netop spørgsmål om hygiejne og håndteringen af personlige efterladenskaber.¹ Samtidig blev der indsamlet publicerede skriftlige kilder og illustrationer, der relaterer sig til emnet

---

¹ Keyes 2008. Der tages udgangspunkt i en definerings af vikingetidens begyndelse til slutningen af 700-tallet, som beskrevet af Else Roesdahl i *Vikingerne verden*, 2001, s. 14f. Afslutningen på middelalderen defineres almindeligvis til reformationsåret 1536.

affald og affaldshåndtering. Projektet er det første forsøg på at samle og bearbejde arkæologisk materiale, skriftlige kilder og afbildninger omkring netop dette latrinære emne. Mange kyndige forskere har gennem tiden beskæftiget sig med latriner, og mange af deres betragtninger vil naturligt fremgå af det følgende.

Blev lovene overholdt?

Der er mange spændende skriftlige kilder, der fortæller om håndteringen af affald i byerne. Stadsretter fra flere danske byer beskriver, hvordan man skal håndtere sit affald – og straffen for at forbyrde sig mod loven – men de ældste kendte love af denne karakter er fra 1200-tallet.

Der lovgives flere steder fra 1400-tallet og fremefter om ikke at bruge byens voldgrave, bække og åer til affald, ligesom der i Københavns Stadsret fra 1443 beskrives, at „*ingen må ligge urent, som kommer af hans gård, hus eller stald, mere end tre dage på gaden*“.² Denne lov får afsmittende effekt på flere andre stadslove herefter.

Ubebyggede grunde i byerne ses ofte at have været anvendt til affald. Bytorvet i Nakskov er i midten af 1700-tallet så fyldt med „urenlighed“, at det efter sigende var befolket med svin.³ Gadenavne vidner om særlige affaldspladser, hvor et morsomt eksempel er en gade i Aarhus, der flere gange ændrer navn og fra sidst i 1400-tallet bl.a. hedder Skidensig, Skidengyde, Raadengyde og Skidenstræde for i 1845 at få det mere attraktive navn Grønnegade, som vi kender i dag.⁴ I Chr. II's „verdslige lov“ fra 1522 (fra 1934 kaldet „Land- og Bylov“) kræves, at hver en by har ansat vognmænd til at udkøre skarn i „*særdeles tætte vogne, ... så det ej strøs over gaden igen, når det uddrages*“.⁵

Overordnet set er det et generelt træk i de fleste nordeuropæiske middelalderbyer, at tilvæksten af affald i gaderne synes at ophøre eller i hvert fald mindskes fra 1300-årene. Det forklares bl.a. ved brolagte gader, kloakering og organiseret renovationsvæsen.⁶ Men dette er bestemt ikke uden undtagelser, hvilket eksempelvis ses i Roskilde, hvor man på trods af lovgivning fra 1268 om ikke at lægge møg og mødding på menigt stræde skal helt op i 1400-tallet, før kulturlagstilvæksten på gaderne ophører, sådan at gadeniveauet i Roskilde herefter er forholdsvis uændret til i dag.⁷

---

2 Koch 1999, s. 32.

3 Matthiessen 1917, s. 67.

4 Kadsted 1943.

5 Fenger 1988, note s. 194.

6 Madsen 1989, s. 7.

7 Koch 1999, s. 28ff.

Arkæologisk set er alt, hvad vi udgraver, forladt. Sat på spidsen er det derfor principielt set at betragte som affald. Som arkæologer er vi heldige med, at meget er efterladt på stedet, hvorefter man har bygget videre ovenpå, da vi så ud fra det efterladte kan hente mange oplysninger om det liv, der er levet netop her. Det er oplagt at konkludere, at den generelle opfattelse af hygiejne og renlighed tiltager i takt med, at kulturlagstilvæksten aftager. Det er også en almindelig antagelse, at klostervæsenets udbredelse i byerne fra 1200-tallet og fremefter – og deres kendskab til sygdomsbehandling og hygiejne – skal have æren for en del af denne umiddelbare forandring,⁸ mens befolkningstilvækst i byerne også får en andel af æren for, at der er øget behov for at regulere affaldsmængderne. At man begynder at opføre mere monumentale bygninger i byerne i løbet af senmiddelalderen, må også have betydning for, at organiseringen af gadeforløb og niveauer bliver mere stationær.

Det hemmelige og uhumske

Sprogbrug vedrørende det at forrette sin nødtørft kan tyde på, at der har været en vis afsondrethed og diskretion forbundet med handlingen og det sted, hvor denne har udfoldet sig, men samtidig kendes adskillige eksempler på, at man stedvis har siddet flere sammen og desuden har brugt dette særskilte rum til mere end at forrette sin nødtørft i.

Gransker man etymologien, finder man ud af, at den middelalderlige benævnelse *hemmelighed* ser ud til at være anvendt om særlige rum i direkte tilknytning til en bygning, der ses enten som indbyggede i muren (*skakthemmeligheder*) eller påhæftet denne (*karnaphemmeligheder*). Benævnelser som *mag*, *retirade*, *das*, *hemmeligt hus*, *hysken*, *vandhus* og *privet* synes, hvor disse nævnes, derimod overordnet set at dække over særskilte huse eller konstruktioner. Vandhuse kendes i forbindelse med bygninger over vand eller ved strand, men kendes først fra eftermiddelalderligt sprogbrug – ligesom benævnelsen *retirade*. Moth beskriver i sin ordbog fra omkring 1700 desuden et vandhus som værende for alle: „Vand-hûs kaldes et lillehûß, som er bygt over vand, som er til felleds for alle gemene folk.“⁹ Generelt set er det vanskeligt at danne sig et klart billede af, i hvor høj grad betegnelserne har været anvendt i middelalderen, da de kun sporadisk dukker op i litteraturen.

På Magstræde i København lå et offentligt toilet i forlængelse af en vandhusbro.¹⁰ Ordet *mag* har mange betydninger og bruges eksempelvis i sammenhængen

---

8 Jörpeland og Bäck 2001, s. 334.

9 www.mothsordbog.dk, opslaget „Vandhus“.

10 Matthiessen 1917, s. 45.

„at have sin mag“ – om at have afføring eller forrette sin nødtørft.¹¹ I Christiern Pedersens *Om Urte Vand* fra 1534, hvor følgende beskrives: „*En som er forstoppet / och Bugen er saa haard paa ath han kan icke haffue sit mag eller gaa til stolss...*“.¹² Ligeledes kendes benævnelsen *hemmelig mag* og *mag-huus*. Hysken kommer af det tyske ord *Häuschen*, der betyder *lille hus* eller latrin.¹³ *Hyskenstræde* i København kendes fra 1460 og førte ned til latriner ved stranden.¹⁴ Mag og hysken bruges ofte i forbindelse med gadenavne og synes at knytte sig til offentlige latriner.

Benævnelsen *latrin* stammer fra det latinske *latrina*, der er en sammenskrivning af *lavatrina*, der betyder baderum, og *lavare*, der betyder at vaske.¹⁵ Benævnelsen *latrin* er den mest anvendte betegnelse i arkæologisk og moderne sprogbrug og anvendes meget bredt om selve de menneskelige ekskrementer, men også om det sted, man placerer disse. Betegnelsen dækker ikke umiddelbart over en særlig type, hvorfor den i det følgende anvendes som samlende betegnelse for alle de steder, hvor man har forrettet sin nødtørft.

Det offentlige og det private

Vi kender masser af skakthemmeligheder og *necessarier* fra borge og klostre, men hvordan har man organiseret sig – og sine personlige efterladenskaber – som almindelige borgere i byerne i vikingetiden og middelalderen?

Som arkæolog påtræffer man af og til deciderede latriner i sine udgravninger, og i forbindelse med en undersøgelse af forhold omkring placeringen af latriner er det oplagt at undersøge de registrerede af slagsen. Tager man udgangspunkt i latriner fra det urbane, verdslige miljø, er der i Jylland kendskab til 40 latriner, der direkte kan dateres inden for perioderne vikingetid og middelalder.¹⁶ Latrinerne er fra Aalborg, Viborg, Aarhus, Haderslev og Ribe og er alle opbygget omkring en grube i jorden. Enkelte steder har man blot påtruffet en *grube* med latrinaffald, mens det ser ud til, at *gruber med spor efter hjørnestolper* fra en ovenpå stående bygning kendes til op i 1200-tallet, *nedgravede tønder* kendes fra 1200-tallet og fremefter, mens *kasser* og *kasseformede gruber* først kendes fra tiden efter 1300. Da der rent statistisk er tale om et begrænset materialeomfang, og oplysningerne

---

11 Ordbog over det danske Sprog, opslaget „Mag“.

12 Pedersen 1534, opslaget „Om man er forstoppet oc kan icke gaa til Stol“.

13 Koch 1999, s. 30.

14 Ordbog over det danske sprog, spalte 992.

15 Tilander 1968, s. 36.

16 Der er kendskab til flere latriner, der enten har for mangelfulde oplysninger eller usikre dateringer, hvorfor de ikke indgår i nærværende arbejde. I Keyes 2008, s. 14ff beskrives indsamlingsstrategi og metode indgående.

Tysk træsnit fra omkring 1480 med illustration af anvendelsen af en latrin, hvor manden pædagogisk er placeret uden for døren, så man kan se, hvad han foretager sig. Efter Madsen 1989, s. 6.

om latrinerne er af meget blandet og ofte mangelfuld karakter, skal typologier og dateringer naturligvis betragtes som hypotetiske.

I de skriftlige kilder er der ganske få vidnesbyrd om latrinernes udseende, interiør og anvendelse. På enkelte illustrationer kan man se afbildninger af latriner, men disse er ofte satiriske og med et særligt budskab for øje. En fransk håndskriftsillustration, *Boccacios Decameron*, fra 1400-tallet viser en mand, der er faldet gennem hemmeligheden.¹⁷ Et tysk træsnit fra omkring 1480 illustrerer anvendelsen af det lille hus, hvor manden pædagogisk er placeret skidende uden for huset, så man kan se både latrinen og gerningen!¹⁸ Der afbildes latriner med et enkelt sæde, men fra danske udgravninger kendes to eksempler på fund af toiletsæder med flere huller ved siden af hinanden. Det ene er fra en af de store latrinkasser fra Aalborg, hvor der er fundet et sæde med plads til to personer.¹⁹ Det andet er fundet i kanalen, der løber under latrinerne på Øm Kloster, og er et sæde, der er brækket i den ene ende men stadig har halvandet hul bevaret.²⁰ Forhåbentlig er brættet styrtet i kanalen uden passagerer!

Fra udenlandske klostre kendes meget store necessarier med plads til rigtig mange mennesker, bl.a. i abbediet Christ Church ved Canterbury Cathedral fra 1100-tallet med 55 separate kabiner.²¹

Der er skriftlige vidnesbyrd om flere offentlige latriner. Fra Aarhus nævnes byens hysken eller vandhus.²² Hugo Matthiessen nævner et offentligt *Lilhus* fra 1500-tallet i Randers og beskriver et offentligt magshus i Ribe, der var bygget på pæle over åen lidt længere nede ad strømmen end den offentlige vaskeplads og

17 Jörpeland og Bäck 2001, s. 332.

18 Madsen 1989, s. 6.

19 Iørgensen 1934, s. 315; Johansen, Knudsen og Kock 1992, s. 240f; Grantzau 1953–54, s. 89ff.

20 Madsen 1989, s. 5.

21 Møller-Christensen 1958, s. 48ff.

22 Degn 1996, s. 256.

Omvandrende person med potte dækker kunden til, mens han forretter sin nødtørft i 1700-tallets Paris. Efter Tilander 1968, s. 49.

badstuen.²³ Om der er tale om det samme som byens privet, der nævnes i Ribe Bys Jordebog fra 1565, vides ikke.²⁴

Der kendes mange offentlige latriner fra middelalderens London, men fra en by som Paris kendes ingen. I 1670 ansøgte der om oprettelse af offentlige latriner på udvalgte steder i Paris, men uden held. Til gengæld kender man fra 1700-tallets Paris til flytbare og transportable latriner, der måske har fungeret som afbildet på illustrationen oven for, selvom det satiriske i fremstillingen måske vinder over sandhedsværdien. I 1800-tallet kendes alene til 10 offentlige latriner i Paris – de såkaldte Vespasiennes – der fik navn efter den romerske kejser Vespasian, der i Rom i sin regeringstid fra år 69 til 79 installerede offentlige lerkar til at urinere i, som man skulle betale for at bruge.²⁵ I samme periode kendes store offentlige latriner med gennemstrømmende vand – bl.a. fra Pompeii. I Sverige angives der i middelalderen at være lovgivet om, at gæstgiverier skulle have *stang*, der fungerede som en simpel vandret stang sat i væggen, der kunne fungere som toilet-sæde.²⁶

I Carole Rawcliffes interessante udgivelse „*Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*“ fra 2013 beskrives, hvordan en af

23 Matthiessen 1917, s. 135.

24 Koch 2000, s. 284.

25 Tilander 1968, s. 48ff.

26 Erikson 1970, s. 20.

kongens staldkarle i 1307 kommer i slagsmål med to mænd fra London, da han tisser langs vejkanterne i en sidegade. Mændene siger til ham „that it would be more decent to go to the common privies of the City“.²⁷ Her er et konkret eksempel på, at offentlige latriner har været normale – i hvert fald i London – og at det for nogle har været særdeles upassende at urinere i det offentlige rum.

Et meget avanceret latrinsystem kendes fra 1200-tallets Visby, hvorfra ikke færre end 70-80 latriner kendes af typen *latrinkamre*. Der er oftest tale om tøndehvælvede rum i kælderniveau – ofte af anselig størrelse på omkring 2 x 4 meter og en loftshøjde på op til 2 meter. Kamrene er bygget samtidig med husene, og mange er forbundet med hinanden via udhulede træstammer eller kalkstensflis, og nogle med direkte adgang til havet. Der kendes over 40 kanaler, hvoraf 12 har direkte tilknytning til latrinkamre. Det højtstående grundvand menes at være trængt ind i kamrene og have spulet disse, og i lofterne og sjældnere gange i væggene har der været adgang til kamrene, så de har kunnet blive både fyldt og tømt ad denne vej. Nogle har direkte tilslutning fra hemmeligheder med indvendig skakt ned til kamrene, og kamrene menes at være brugt til både latrinaffald og almindeligt affald.²⁸ Et dansk eksempel kendes fra Ejler Haugsteds udgravning på Bispetorv i Aarhus i 1921, hvor det beskrives, at der ud over bygninger, der antoges at tilhøre domkapitlet, fandtes en 2,5 meter lang skakt førende til en middelalderlig muret og hvælvet grube. På grubens bund var et lag af kalk, ovenpå et lag af fækalier, hvilket ikke lod tvivl tilbage om, at dette var en latrin.²⁹ Der kendes også til danske latrinkamre fra hhv. Gjorslev³⁰ og Vitskøl.³¹

Håndteringen, placeringen og stanken

Moderne forsøg viser, at det – uden at tage højde for dekomposition undervejs – vil tage en person omkring 20 år at fylde en latrin på 2 m³. Ser vi på størrelserne af de 40 undersøgte jyske latriner, er de i gennemsnit lige over 2 m³,³² men en nøje beregning af funktionstid forudsætter kendskab til bevaringsforhold og adgangsforhold til latrinen – hvor mange anvender den, hvor hurtigt fyldes den op, og hvor hurtigt nedbrydes materialet?

Et tørt, varmt, aerobt klima er befordrende for både kompostering og fjernelse af lugt og resulterer i muld, vanddamp og kuldioxid. Medvirkende til sådanne forhold er en tilsætning af faktorer, der virker udtørrende og opsuger fugt såsom

27 Rawcliffe 2013, s. 140.

28 Westholm 2001, s. 255f.

29 Haugsted 1923, s. 30f.

30 Olsen 1996, s. 107f.

31 Hjermand og Jensen 2016, s. 125ff.

32 Keyes 2008, s. 37ff. Desværre er alle mål ikke tilstede for alle latriner, hvorfor rumfanget ofte blot er en omtrentlig angivelse.

aske, trækul, savsmuld, halm og strå, der samtidig skaber luft mellem fækaliene, hvilket påvirker komposteringen positivt. Det er altså en fordel at hindre vand og samtidig lade urin sive bort, hvilket kan forklare, at man flere steder har valgt at nedgrave kasser og tønder og anvende dem som latrinbeholdere. Dækkes fækaliier helt med savsmuld, spagnum, materiale fra kompost, friskt græs m.m., vil dette desuden fungere som et biofilter eller organisk låg, der helt fjerner lugt fra latrinen.³³ En vurdering af indholdet i latrinerne ud fra disse oplysninger kan tyde på, at mange af de ellers formodede affaldskomponenter i realiteten kan have haft praktisk betydning i forbindelse med latrinernes funktion. Med en nøje bevidsthed om kompostering har det næppe været nødvendigt at skulle tømme de nedgravede latriner.³⁴

Mange skriftlige kilder i landskabs- og købstadslovgivningen definerer den rette placering af latriner i forhold til gader, naboer, kirkeskel m.m. og tyder på en vis form for diskretion med hensyn til blufærdighed og ildelugt. Kilderne foreskriver også håndteringen af affald generelt. Landskabslovene gjaldt også for byerne, med mindre de havde selvstændig købstadslovgivning, og da Chr. II's lov fra 1522 blev ugyldiggjort allerede i 1523,³⁵ var de middelalderlige landskabslove atter gældende.³⁶

Det ældste kendte eksempel her fra landet på forordninger om placeringen af en latrin er fra Ribe Stadsret fra 1269 (§57): „*Når nogen vil bygge en svinesti eller en hemmelighed, er det ham ikke tilladt at bygge nærmere gaden end i 5 fods afstand, eller nærmere sin nabo end i 3 fods afstand, eller nærmere kirkegården end 7 fods afstand eller 5 fods, hvis det er nødvendigt.*“ I den oprindelige lovtæst anvendes benævnelsen *priuata* i stedet for den her citerede og oversatte benævnelse *hemmelighed*.

At der har været fokus på lugt fra latriner, vidner en kilde fra 1514 fra Bogense om: „*...udgrave til hemmeligt hus så ingen ond lugt udbredes, huset må ikke anbringes over byens grave eller bække. Sker det, skal huset nedbrydes og bøde betales.*“³⁷

Der var straffe til dem, der forbrød sig mod de foreskrevne love. I Kristoffer af Bayerns Stadsret for København, 1443, beskrives bøder på tre mark til kongen, tre mark til byen, tre mark til naboen samt fjernelse af huset.³⁸ Dispensationer kunne gives, som det nævnes i et eksempel fra 1499 fra Aalborg, hvor en Barbara

33 Jenkins 1999, kapitel 8.

34 Keyes 2008, s. 37f.

35 Fenger 1988, s. 190ff. Madsen 1989, s. 7 og Nielsen 1985, s. 123.

36 www.danmarkshistorien.dk, opslaget Christian 2.s Land- og Bylov 1522.

37 Fenger 1988, s. 196 og DGK III, s. 240.

38 DGK III, s. 89 og KLNLM, bd 6, opslaget „hemmelighed“.

Mikkelsdatter i forbindelse med en hushandel betinger sig retten til at placere et magshus mellem to bygninger på grunden.³⁹

Da der sjældent udgraves hele matrikler i middelalderbyer, kan det være svært at efterprøve, om man har rettet sig efter de foreskrevne love. Fra udgravningen ved Guldsmedgade i Aarhus er der erkendt ikke færre end 17 latriner, som alle holder behørig afstand til skel mellem grunde og placerer sig på baggrundsarealer ud mod den opfyldte voldgrav.⁴⁰ Ved en ny inddeling i parceller i slutningen af 1300-tallet kommer den ene latrin dog til at placere sig i et skel.⁴¹

Den overordnede tendens blandt de 40 undersøgte jyske latriner er, at hvor der viser sig spor efter ejerskel og gader, placerer latrinerne sig på baggrundsarealer og væk fra bebyggelse, gader og ejerskel, men dette er ikke uden undtagelser. En latrin fra Ribe fra 1100-tallet, erkendt ved udgravningen ved Dagmargården, placerer sig eksempelvis lige oven i skelgrøfter og på et vejhjørne og betragtes som værende en mulig offentlig latrin.⁴² Fra Odense er der eksempler på tønder og kasser, der ligger tæt på bebyggelse.⁴³ I de tilfælde, hvor latrinerne ligger i skel eller ved gade, tolkes de normalt som delelatriner eller offentlige latriner, der som nævnt også kendes fra skriftlige kilder.

Fra Oslo, „Gamlebyn, Søndre felt,“ findes en meget omfattende udgravning, hvor 29 latriner har været genstand for en undersøgelse af placering. Her ser det ud til, at man indtil 1200-tallet placerer latrinerne lige op ad bebyggelse, hvorimod man derefter placerer latrinerne længst væk fra eksisterende gadeforløb og huse. En forsigtig tolkning kan være, at man tager hensyn til lovgivningen om placering, som antageligvis først eksisterer fra dette tidsrum, idet den ældste kendte stadslov fra Oslo er fra 1325.⁴⁴

Det er meget vanskeligt i det tilgængelige arkæologiske materiale at se, om lovgivningen om placeringen af latriner generelt har været overholdt. Det kræver arealmæssigt store udgravninger at opnå kendskab til grundstykkers udstrækning, og derforuden kræves gode oplysninger om sammenhængende stratigrafi for at få indsigt i, hvilke anlæg (bygninger og latriner m.m.), der er i funktion samtidigt. Uden disse oplysninger er det umuligt at klarlægge ejerforhold og social kontekst.

---

39 Johansen, Knudsen og Koch 1992, s. 240. Benævnelsen *mag* bruges i mange sammenhænge, og principielt set kan et magshus derfor være anvendt til andet end at forrette sin nødtørf i. Benævnelsen *magshus* er ifølge Ordbog over det danske Sprog, betydning 3, et nødtørfshus, så der må være en vis sandsynlighed for, at det er dette, der her er tale om – også set i lyset af, at der skal en dispensation til i forbindelse med placeringen af dette hus.

40 Larsen og Skov 2003, s. 121.

41 Keyes 2008, s. 43. Se også Jette Linaas artikel i dette temanummer.

42 Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994, s. 28.

43 Mundtlig kommentar, 2016, fra Kirstine Haase, cand.mag. i middelalderarkæologi, der har forestået udgravninger af latriner i Odense.

44 Jörpeland og Bäck 2001, s. 327ff.

Skidt fra kanel – er det obskøne sorteret fra?

For at kunne svare på, om man har sorteret sit affald og håndteret det forskelligt afhængigt af beskaffenhed, skal man i udgravningssituationen først være i stand til at erkende tilstedeværelsen af fækalier samt skelne animalske fra humane. Normalt vil man se på bestanddelene af strå, halm og andet materiale i fækaliemassen og ud fra tilstedeværelsen af disse tolke fækalierne som animalske. Dette er dog behæftet en tolkningsmæssig risiko, da humane fækalier kan være iblandet plantemateriale, hvis man eksempelvis, som tidligere nævnt, har anvendt dette til enten at tørre sig med, til at fremme kompostering eller til „at lægge låg på fækalierne“.

Ved undersøgelserne ved Viborg Sønderlø i 2001 blev der udtaget jordprøver af samtlige lag og kontekster, hvor mange blev undersøgt både arkæologisk, entomologisk, arkæobotanisk og parasitologisk. Efterfølgende foretog jeg en sammenlignende undersøgelse af tolkninger af lag, hvor en eller flere faggrene havde erkendt tilstedeværelse af fækalier af den ene eller anden slags. Parasitologisk volder det eksempelvis udfordringer med sikkerhed at erkende humane fækalier fra eksempelvis fækalier fra gris, da man forventer tilstedeværelse af identiske typer indvoldsorm. Overraskende viste det sig, at der i lidt over halvdelen af de 50 prøver var uoverensstemmelse mellem tolkningerne fra to eller flere faggrene om tilstedeværelsen af fækalier. Hertil skal dog siges, at det alene er arkæologen, der ser hele konteksten, og at det naturvidenskabelige prøvemateriale alene baserer sig på et udsnit af konteksten, som ikke nødvendigvis er repræsentativt for hele sammenhængen. Samtidig er de naturvidenskabelige prøver primært undersøgt fra kontekster med særlige problemstillinger, hvilket også normalt vil være tilfældet fra andre udgravninger.⁴⁵ Generelt undersøges prøver eksempelvis kun arkæobotanisk, hvis arkæologen har erkendt fækalieindhold og gerne vil vide mere om det eksakte indhold, så derfor er der ganske få undersøgelser for latrinmateriale i lag, der ikke direkte henfører sig til latriner.

Ved Sønderløudgravningen er et forholdsvis stort antal kontekster dog undersøgt og peger på, at der kun i ringe grad synes at være humane fækalier uden for selve latrinen. På enkelte andre udgravninger, hvor man, dog primært arkæologisk, har haft mulighed for at undersøge denne problemstilling, ses en tilsyneladende bevidst affaldssortering, hvor latrinmateriale, husholdningsaffald og dyremøg forefindes i separate beholdere. Dette er bl.a. tilfældet i Guldsmedgadeudgravningen i Aarhus, hvor latrinmateriale synes at være opsamlet i nedgravede latrinkasser, dyremøg og strøelse bagerst på grundene samt i voldgraven, mens

---

45 Keyes 2008, s. 75ff. Se også Fruergaard og Moltsen 2005, s. 117ff i Iversen, Robinson, Hjerminde og Christensen (red.) 2005.

husholdningsaffald formodes at være delvist fjernet af renovation, da mindst 90% af keramikken, man normalt vil forvente vil være til stede, ikke findes.⁴⁶

Fra Söderköping er latrinaffald samlet i jordgravede gruber eller tønder, mens husholdningsaffaldet er i beholdere af træ, der ses at være tømte. Disse affaldsbeholdere varierer i størrelse fra 1-3 meters længde og er enten placeret på jorden eller gravet lidt ned. Mange affaldskasser er dendrokronologisk daterede til 1200-tallet og er placeret bagerst på grundstykkerne. Samtidig sker en stor befolkningsekspansion og en generel mindskelse af kulturlagenes tykkelse i byen. Afløbsvandet er i øvrigt ført bort i render under byen, og i et enkelt tilfælde fra slutningen af 1200-tallet synes der at være direkte forbindelse via en rende mellem en latrin og Storåen.⁴⁷ Lignende anføres fra Roskilde, hvor en latrin synes at være forbundet direkte til et drænende skelgrøftesystem.⁴⁸

Generelt er der meget få informationer om håndtering af humane fækalier i det arkæologiske materiale. Det være sig enten fordi fækalier kan være svære at erkende på grund af dårlige bevaringsforhold eller kan være svære at skelne fra animalske fækalier. Dog må det overordnet siges, at der findes gode eksempler på en bevidst håndtering og adskillelse af humane fækalier fra andet affald og en generel bevidsthed om affaldshåndtering i de udgravninger, der er meget velundersøgte og arealmæssigt har været så store, at man har kunnet danne sig et overblik over en hel matrikels logistik og indretning.

1000 kroners spørgsmålet – hvad tørrede man sig med?

Det er almindeligt antaget, at man har anvendt mos til at tørre sig med, og mos er også erkendt i alle de undersøgte latriner, hvor man har haft lejlighed til at undersøge materialet i latrinen nærmere. Fra Bryggen i Bergen, hvor man har store avancerede latriner og latrinkamre, er der kendskab til kældre, hvor der har været store mængder mos opbevaret, som antages at have været brugt som toiletpapir. I fækalielagene i latrinerne i Bryggen er der alle steder iblandet mos.⁴⁹

Fra landene omkring os er der mange eksempler på tekstiler i latriner, hvorfor man formodes at have brugt tekstiler som toiletpapir eller hygiejnebind.⁵⁰ Der er dog ingen af de jyske undersøgte latriner, der umiddelbart indeholder tekstiler, men tilstedeværelsen er muligvis ikke erkendt. I latrinen fra Søndersø i Viborg, som er velundersøgt, og hvor det organiske materiale er meget velbevaret, er der ingen tekstil i latrinen, men mange fund af tekstilfragmenter i lagene uden til-

---

46 Larsen og Skov 2003, s. 125.

47 Broberg og Hasselmo 2001, s. 268ff.

48 Koch 1999, s. 31.

49 Herteig 1994, s. 292.

50 Eksempelvis fra Söderköping. Se Broberg og Hasselmo 2001, s. 274.

knytning til latrinen. I dette tilfælde skyldes manglen på tekstiler i latrinen ikke dårlige bevaringsforhold.

Fra Sverige er der detaljerede beskrivelser af forskellige aggregater, man har anvendt, før toiletpapiret blev almindeligt i 1880'erne. Nogle steder var der en pind, der kunne være formet som en ske, og anvendtes af dem, der ville.⁵¹ Andre steder beskrives det, at man jo bare brugte det, der var i nærheden: græs, mos, pinde eller sne. Samme kilde beretter om en kvinde, der aldrig i sit liv havde anvendt andet end pegefingeren.⁵² Potteskår beskrives af Per Kristian Madsen som værende mulige at anvende som toiletpapir, da de jo findes i latriner,⁵³ og flere steder i verden i dag anvendes sten.⁵⁴ Et bizart eksempel med et bræt med en svamp til at *rense det obkskone* nævnes af filosofen Seneca i begyndelsen af det første århundrede, hvor en germaner forud for en dyrekamp begår selvmord ved at stikke et bræt med en svamp i halsen.⁵⁵

Fra to latriner fra Aalborg er der fundet mange stavbægre, der muligvis kan have indeholdt vand til at skylle efter med eller til at vaske hænder i, men bægrene kan også være decideret affald. Ligeledes er der i Odense fundet stavbægre i latriner.⁵⁶ Der er ikke fundet hele keramiske potteskår eller andre typer beholdere i de øvrige undersøgte latriner, der ellers kan tyde på brug af denne slags. Moderne forsøg viser, at blade fra træer fungerer allerbedst som erstatning for toiletpapir – forsøg eventuelt selv!

Privatlivets fred

I Hans Peter Duerrs *Myten om civilisationsprocessen* gives flere middelalderlige eksempler på anstød og blufærdighed i forhold til at skulle forrette sin nødtørft for øjnene af andre,⁵⁷ men samtidig viser fund af latrinsæder med flere huller, at dette har fundet sted. I Sverige var det at såre eller dræbe nogle på *hemlighuset* jævnstillet med at gøre det i badstuen, og den, som *brød almindelig fred*, var en æreløs mand.⁵⁸ En form for privat fred synes altså at være forbundet med ophold på hemlighuset.

Benævnelsen hemmelig knytter sig dog ikke nødvendigvis alene til, at handlingen at gå på toilet har været tabuiseret. En række svenske interviews med omtrent 90 mennesker, der er født på landet i Sverige i tiden mellem 1895 og 1940,

---

51 Erikson 1970, s. 20.

52 Frykman og Löfgren 1979, s. 165.

53 Madsen 1989, s. 8.

54 Tilander 1968, s. 78f.

55 Reynolds og Tomus 1976, 70, 20–21.

56 Mundtlig kommentar, 2016, fra Kirstine Haase.

57 Duerr 1994, s. 190ff.

58 Carlsson 1947, s. 115.

viser en stor enighed om, at hemlighuset hedder sådan, fordi dette danner rammen om det sted, hvor man kan diskutere hemmeligheder med hinanden. Hemlighusene har som regel plads til flere mennesker, og en almindelig forekommende talemåde i Sverige har været „*skal vi gå til hemlighuset*“ eller „*det berättar jag ikväll på dass*“. ⁵⁹ Her kunne man i modsætning til i boligen tale privat! I takt med at familiemedlemmerne i højere grad fik særskilte rum i boligen, ophørte den hemmelige lokumssnak. ⁶⁰ Selv oplysning om prævention kunne foregå her i første halvdel af 1900-tallet. Elise Ottesen-Jensen gav personlig rådgivning til kvinder på hemlighuset, indtil hun senere fik bil og kunne drage rundt og have samtalerne i bilen i stedet for.

Dominikanermunken Felix Faber fra Ulm beretter om nødtørft i forbindelse med sine pilgrimsrejser med skib til Jerusalem i 1480 og 1483. Han beskriver, hvordan hver pilgrim har en *urinal* ved sin seng. En urinal er en slags flaske af keramik, som han finder det særdeles upassende at anvende, da de ofte vælter, når folk går forbi. Han beskriver, hvordan det kun er invalide, der bør bruge dem i sengen, og foreslår i stedet andre passende måder at forrette sin nødtørft på. For det første bør man gøre det, når man har muligheden for at gøre det på et passende sted – også selvom trangen ikke er der. Ombord på båden kan man sætte sig på årerne, men dette kan være en farlig og våd affære, og man bør undlade at afklæde sig fuldstændigt, da det er usømmeligt at vise sine *skamfulde dele* offentligt. ⁶¹ En decideret skibslatrin kendes fra fundet af Bremerkoggen, der er dateret til 1300-tallet, ⁶² men så godt udstyret var Felix Fabers skibe tilsyneladende ikke.

Egentlige vandlåste latriner kendes først her fra landet fra slutningen af 1800-tallet, og indførelsen af disse syntes at volde vanskeligheder – bl.a. fordi man gerne ville anvende latrinmateriale som gødning. En fortæller for vandklosetterne citeres her i *Tidsskrift for Sundhedspleje*, 1894: „... en alm. Gennemførelse af Vandklosetsystemet i vore Gaardlatriner... sikkert ikke vanskeligere at gennemføre i Løbet af et forholdsvis kortere Antal Aar, end Forandringen fra Gruber til Tønder i sin Tid var – men vi skulde rigtignok helst gøre det frivilligt og ikke som for 40 Aar siden have en Koleræpidemi til at sætte os Kniven paa Struben.“ ⁶³ Citatet fortæller ikke blot om vandklosettet, men ligeledes om overgangen fra anvendelsen af gruber til tønder i baggårdene i byerne, hvilket synes at finde sted i midten af 1800-tallet. Andetsteds berettes, at pottetønder var udbredt fra 1880'erne som tønder, man slog potterne ud i, i modsætning til deciderede sædetønder. ⁶⁴

59 Bäck 1994, s. 29 og 57.

60 Bäck 1994, s. 60.

61 Braunstein 1988, s. 587f.

62 Lahn 1992, s. 165.

63 Gædeken, Hoff og Meyer 1894, s. 36.

64 Hilden 1973, s. 56.

Der kendes kun få eksempler på middelalderpotter fra det skandinaviske område, men dette skyldes sandsynligvis, at disse er svære at skelne fra øvrige kar og skåle. Om potterne blev tømt ud af vinduet, som det ses afbildet på satiriske tegninger, vides altså fortsat ikke...

Konklusion

Man kan på baggrund af ovenstående driste sig til at konkludere, at der overordnet set har været ganske godt styr på håndteringen af humane fækalier op gennem middelalderen. Natpotten har måske nok stedvis været tømt ud af vinduet, men der er ikke umiddelbart arkæologisk evidens for, at man har bevæget sig rundt i sine egne efterladenskaber. I de tilfælde, hvor det rent arkæologisk har været muligt at undersøge affaldshåndtering, ser det derimod ud til, at der har været en bevidst skelnen mellem affald fra dyr, mennesker og husholdning. Tykke kulturlag i byerne og skriftlige kilder, der beskriver møg på gade og torv, betyder ikke umiddelbart, at det er latrinmateriale, man har bevæget sig rundt i.

Lovgivningen definerer fra 1200-tallet og fremefter den rette placering og håndtering af latriner og affald generelt, men i forhold til byernes kulturlagstilvækst ser det overordnet set først ud til for alvor at være organiseret i løbet af 13- og 1400-tallet – dog ikke uden undtagelser. Ved større byudgravninger, hvor hele matrikler er undersøgt, ser det ud til, at man flere steder allerede tidligere har skelnet mellem affaldstyper og har håndteret disse forskelligt inden for grundenes arealer. Oftest er latrinerne placeret bagerst på grundstykker – væk fra beboelse, gader og naboskel – som det er foreskrevet i stadsretterne. Der er dog undtagelser, der ofte forklares som offentlige latriner eller delelatriner.

Den efterfølgende håndtering af latrinaffald i latringruber må have været minimal. Med bortledning af urin og med tilsætning af kompostfremmende komponenter som de, der findes i latrinerne, har man opnået de bedste betingelser for kompostering, så tømning næppe har været nødvendig. At der sandsynligvis ikke har været tradition for at tømme nedgravede latriner, vidner fundene af de mange latrinkasser ved Guldsmedgadegravningerne i Aarhus om – her har man etableret nye latrinkasser i stedet for. Samtidig ser det ud til, at det, der er havnet i latrinerne, har haft en særlig funktion – enten som toiletpapir eller til at hindre lugt og fremme kompostering. Latrinerne ser altså ikke ud til i større grad at have været anvendt til almindeligt husholdningsaffald. De meget avancerede latrinsystemer med latrinkamre og -kanaler, der kendes fra flere byer, viser tillige, at man har været meget fokuseret på at organisere latrinmateriale og at lede dette bort fra boligerne.

Arkæologiske fund af toiletsæder med flere huller viser, at det ikke var udsædvanligt at gå på toilet sammen med andre. Dette synes umiddelbart at stille

sig i modsætning til, at latrinerne oftest benævnes med meget private og nærmest tabuiserede navne såsom *priveter* og *hemmeligheder*, der ofte tolkes som om, at selve gerningen at gå på toilet er hemmelig eller privat. Benævnelserne – og det at flere har kunnet gå på toilet sammen – kan tilsyneladende også hentyde til, at latrinen er et sted, hvor private samtaler kunne finde sted. Herom vidner i hvert fald nyere svenske etnologiske undersøgelser i områder, hvor *Hemlighuset* til flere mennesker længe har været i brug – som et sted til private samtaler.

Litteratur

- Braunstein, Philippe 1988: „Toward Intimacy: The Fourteenth and Fifteenth Centuries“. *A History of Private Life. II. Revelations of the Medieval World* (red. Aries, Phillippe og Georges Duby). Cambridge, Massachusettes and London, s. 395-506.
- Broberg, Birgitta & Margareta Hasselmo 2001: „Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avloppssystem och Sophantering i den medeltida staden“. I. Anders Andrén, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 267-276.
- Bäck, Kalle 1994: *Det svenska dasset – inte bara en skitsak! En historisk studie av dassets betydelse som forum för social kontakt och medborgarfostran*. Klockrike.
- Carlsson, Lizzie 1947: „Om bad och badstugor i äldre tid“. *Rig / Kulturhistorisk tidsskrift*. Stockholm 1947, vol. 30, s. 113-141.
- Degn, Ole 1996: „Borgernes By 1550-1720“. Århus. Byens Historie (red. Gejl, Ib), bd. 1, -1720. Århus, s. 243-341.
- DGK: *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bd. I-V (udg. Af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Erik Kroman). Kbh. 1951-1961.
- Duerr, Hans Peter 1994: *Nakenhet och skam. Myten om civilisationsprocessen*. Band 1. Stockholm/Stehag.
- Erikson, Marianne 1970: „Personlig hygien“. *Fataburen/Nordiska museets och Skansens årsbok* 1970. Stockholm, s. 9-22.
- Fenger, Ole 1988: „Møg og mødding. Middelalderbyens miljøregler“. I: *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. Kbh., s. 189-199.
- Fruergaard, Janne og Annine S.A. Moltsen 2005: „Latrinen“. I: Iversen, Mette, David Earle Robinson, Jesper Hjerminde & Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1035. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52). Højbjerg, s. 117-126.
- Frykman, Jonas og Orvar Löfgren 1979: *Den kultiverade människan*. Kristianstad.

- Grantzau, Sylvest 1953-54: „Kulturhistorie i skarnkasser“. *Danske Museer. Aar- bog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, bd. IV, s. 89-98.
- Gædeken, C.G., E.M. Hoff og J. Meyer 1894: *Renovationsvæsenet i København og danske Provinsbyer*. Særtryk af Tidsskrift for Sundhedspleje 1. R. IV.
- Haugsted, Ejler 1923: „Udgravningerne paa Bispetorvet i Aarhus Efteraaret 1921“. Særtryk fra *Aarhus Stifts Aarbøger* XVI, s. 99-137.
- Herteig, Asbjørn E. 1994: „The „cellar buildings“ and privies at Bryggen“. *The Bryggen papers* 1994, vol. 5. Bergen, s. 287-320.
- Hilden, Hans Peter 1973: *Skrald, Storby og Miljø. En beretning om Københavns kamp mod affaldet gennem 200 år*. København.
- Hjermind, Jesper og Hugo Støttrup Jensen 2016: *Vitskøl Kloster. Den middelal- derlige bygningshistorie*. Højbjerg.
- Iørgensen, Chr. 1934: „Det underjordiske Aalborg“. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. XXIII. Aalborg.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen 1994: „De små brødres hus i Ribe“. *Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer*, 1994, s. 26-36.
- Jenkins, Joseph 1999: *The Humanure Handbook. A guide to Composting Hu- man Manure*. Grove City, USA.
- Johansen, Erik, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock 1992: *Aalborgs Historie. Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534* (bd. 1). Aalborg.
- Jörpeland, Lena Beronius og Mathias Bäck 2001: „Kroppskultur – förestäl- lningar om synen på renlighed utifrån medeltida latrinmaterial“. I: Anders Andréén, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltids- arkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 323-336.
- Kadsted, J. 1943: *Gadefortegnelse med historiske oplysninger*. Århus.
- Kalkar, Otto 1975: „Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)“, bd. I-VI. *Universitets-Jubilæets danske Samfunds skriftserie*, nr. 461-466. Odense.
- Keyes, Janne Fruergaard 2008: *Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latriner*. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandlinger og specialer, Ny række, bind 18.
- KLNM: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 1-20, 1980-83 (op- tryk efter 1. oplag 1956-78).
- Koch, Hanne Dahlerup 1999: „Feje for egen dør“. *Skalk* 1999:2, s. 28-32.
- Koch, Hanne Dahlerup 2000: „Middelalderens gader“. *Kuml* 2000, s. 239-304.
- Lahn, Werner 1992: „Die Kogge von Bremen. Bd. 1: Bauteile und Bauablauf“. *Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseum ;30*. Hamburg.
- Larsen, Jette Linaa og Hans Skov 2003: „Boligmiljø på byernes parceller – især i Århus“. *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder* (red. Else Roesdahl). Høj- bjerg, s. 119-128.
- Madsen, Per Kristian 1989: „Det lille hus“. *Skalk* 1989:6, s. 3-8.

- Matthiessen, Hugo 1917: *Gamle Gader. Studier i Navnenes Kulturhistorie*. København.
- Møller-Christensen, Vilh. 1958: *Bogen om Æbelholt Kloster*. København.
- Nielsen, Ingrid 1985: *Middelalderbyen Ribe*. Århus.
- Olsen, Rikke Agnete 1996: *Borge i Danmark*. København.
- Ordbog over det danske Sprog*, bd. 1-28. Kbh. 1976.
- Pedersen, Christiern 1534: *Om Urte Uand Till Ath Lege alle honde Sotter oc Siugdomme Bulde Blegner, Pestilentze oc all anden brøst met Induertis oc vduertis paa menniskens legeme Och hurledis och paa huad tid om aarit man skal brende samme vand aff de vrter som her voxe i Riget*. Malmø.
- Rawcliffe, Carole 2013: *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities*.
- Reynolds, L.D. og I. Tomus 1976: *L. Annei Seneca ad Lucilium epistula morales ... recognovit....* Oxford.
- Roesdahl, Else 2001: *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. Kbh.
- Tilander, Gunnar 1968: *Stång i vägg och hemlighus. Kulturhistoriska glimtar från mänsklighetens bakgårdar*. Avesta.
- Westholm, Gun 2001: „Två städer. Sanitär infrastruktur i Visby och Tallinn under medeltiden“. Anders Andrén, Lars Ersgård og Jes Wienberg (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 253-262.

Websider

<http://mothsordbog.dk/ordbog?query=vandhus> (besøgt 5/11-2016)

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/christian-2s-land-og-bylov-1522/> (besøgt 5/11-2016)

English abstract

Secret houses – Latrines in Viking Age and Medieval Times

The primary object of this article is an attempt at clarifying conditions and norms connected with latrine facilities in the Viking age and Medieval period in Denmark; their appearance, placement on a house plot in relation to habitation and their daily practical usage. The article has its central focus on a juxtaposition of 40 urban latrines from Jutland – supplemented with use of pictorial and written sources, typically of a legal character. Efforts at discerning typologies and chronologies in the material are hampered by the modest number of recorded latrines in Jutland, but enough characteristics can be outlined, though, to justify the presentation of a dated typology. As regards their placement, latrines seem

to have been placed in back yards away from habitation areas, neighbours and property boundaries; all as prescribed in the scanty written sources. There are exceptions, though, in latrine placements, which can be explained by the particular latrine's function as either a public or shared latrine.

Archaeological finds of toilet seats catering for up to a couple of people at a time, show that it was not unusual to relieve oneself in the company of others. Specific terms such as 'privy' can in this light also allude to a place where private conversation could take place.

As regards personal hygiene issues related to toilet visits, latrine deposits are of great value in any study regarding norms and habits over time. Modern experiments with compost-toilets have shown that many of the components in these latrine deposits – that have often been defined as refuse – are integral and necessary elements for an effective decomposition of a latrine's content – or as toilet paper.

Jette Linaa er museumsinspektør i middelalder- og historisk arkæologi på Moesgaard Museum. Hun har skrevet ph.d. om middelalderens kulturforbindelser på baggrund af arkæologiske fund, og er forfatter til adskillige værker om middelalderens og renæssancens sociale fællesskaber belyst gennem forbrug, madkultur og holdning til affald, bl.a. „*Urban Consumption - Tracing Urbanity in the Archaeological Record of Aarhus c. AD 800-1800*“. Hun er leder af forskningsprojektet ”URBAN DIASPORA” om migration i senmiddelalder og renæssance, finansieret af Det Frie Forskningsråd.

Keywords: Arkæologi, Historie, Kosmologi, Affald

DEN MONSTRØSE MATERIALITET

Om placeringen af 16 middelalderlige latriner fra Aarhus

Denne artikel er baseret på en udgravning af middelalderlige latrin-konstruktioner, men den handler hverken om konstruktion eller kostundersøgelser: den handler om hvordan en kosmologi kan fremlæses i et arkæologisk materiale. I artiklen foreslår jeg en mentalt/kosmologisk forankret læsning af en specifik organisering af latrinkonstruktioner i forhold til både matrikelgrænser og de beboelses- og andre huse, der blev konstrueret på matriklerne i det urbane landskab. Jeg ønsker dermed at åbne op for en bredere indsigt i mulige måder at opfatte og begrunde sammenfiltringen af mentale forestillinger, materialitet og intentioner i etableringen af en særlig, højmiddelalderlig urban praksis. Dermed søger jeg at begrunde og uddybe den nærmere betydning af konstitueringen af en særlig middelalderlig urban praksis.

„What you ate and drank yesterday is dung today, which you find horrifying to look at, let alone touch. Such are our pleasures: dung and corruption. Such are the bodies in which we perish, in every putrefaction and the basest filth, when we lie in the tomb.“

Alcuin af York, 790-92¹

Indledning

Et videnskabeligt studie af latriner kalder på latter og undren i offentligheden. Det så vi senest i historien om bispens latrin i Aalborg – som omtales andetsteds i dette temanummer – en nyhed, der spredte sig med lynets hast. På dansk grund har det arkæologiske studie af middelalderens latriner i al væsentlighed koncentreret sig om latrinets konstruktion og om dets potentiale i undersøgelser af middelaldermenneskets kost og sygdomsbillede.² Men i den internationale forskning tages latriner særdeles alvorligt. At kroppen producerer udgydelsens materialitet, er et kropsligt faktum, der deles af alle, men hvordan denne materialitet organiseres og udgydes, er en social konstruktion.³ Tidligere værker har taget udgangspunkt i Mary Douglas' forestillinger om dikotomien rent-urent som styrende princip eller i Norbert Elias kendte værk om civilisationsprocessen med dens tese om udviklingen af selvkontrol og skam som et eftermiddelalderligt fænomen.⁴ Men den nyeste forskning går andre veje. Således har kendte middelalderforskere som Martha Bayless, Gerhart Jaritz, Carolyn Larrington og Susan Signe Morrison i det seneste årti alle udgivet værker, der sætter de menneskelige affaldsprodukters kulturelle og symbolske betydning for det middelalderlige menneske i centrum.⁵ For os er latrin et hygiejnisk problem der kalder på 'fart-jokes', ubehag og latter, og de middelalderlige af slagsen bruges ofte i en kunstig dikotomi, hvis formål er at fremhæve vores tids renhed og orden⁶. De nævnte forskere har vist, at latrin for middelaldermennesket var et magtfuldt moralsk materiale, der kunne betragtes både som trivielt og komisk, og som vigtigt og meningsfuldt i samtiden, fordi ekskrementerne ikke symboliserede, men kropsliggjorde synd, fordærv og umoral.⁷ Det er denne kropsliggørelse, der hæver studiet af latrin op over det komiske og giver det sin forskningsmæssige tyngde. Placeringen af latriner i det fysiske rum får tyngde af en forståelse for at det materielle og det moralske var identiske for middelalderens menneske. For at citere Bayless: latrin var synd, opad var øverst

---

1 Dümmler 1895, s. 108. Translation Bayless 119.

2 Se f.eks. Keyes 2008; Kristensen & Poulsen 2016, s. 237-39.

3 Morrison 2008, s. 2.

4 Douglas 1997; Elias 1994;

5 Bayless 2012; Jaritz 2015; Larrington 2006; Morrison 2008.

6 Jørgensen 2010.

7 Bayless 2012, s. xvii (forf. Oversættelse).

i alle betydninger.⁸ Den tyngde kommer stærkt frem i det indledende citat af Alcuin. Inspireret af Bayless, Jaritz, Larrington og Morrison foreslår jeg i denne artikel en mentalt/kosmologisk forankret arkæologisk læsning af en specifik organisering af materielle elementer (latrinkonstruktioner, matrikler og de beboelses- og andre huse, der blev konstrueret på dem) i det urbane landskab. Og dermed søger jeg med denne læsning at begrunde og uddybe den nærmere betydning af den praksis, der omgiver håndteringen af middelalderlig latrin. De materielle elementer, jeg tager udgangspunkt i, er latrinkonstruktioner i det urbane landskab i høj- og senmiddelalderen – perioden ca. 1250-1400. Et tilbundsgående studie af dette emne er tværvideenskabeligt i natur og berører tematikker, der normalt orienteres mod historieforskning, antropologi, retshistorie og religionshistorie. Hensigten med denne artikel er ikke at forsøge at spænde tilbundsgående over dette felt – det er umuligt i artikelform – men at udstikke nogle pejlemærker for planlagte arbejder. Latrin er et ord med mange betydninger. For at imødegå begrebsforvirring definerer jeg her latrin som de menneskelige affaldsprodukter. En latrin hob er dermed en samling af latrin, mens en latrinkonstruktion er en særlig konstruktion, beregnet til midlertidig eller permanent opbevaring af latrin; det være sig gruber, kasser, tønder eller noget andet.

Kildegrundlag

Kilden til indsigt i fortidens urbane praksis ligger i de arkæologiske erkendelser selv: i strukturer, kontekster, konstruktioner, objekter, artefakter og i relationerne imellem dem, som vi dokumenterer i vores arkæologiske praksis. Men kilderne ligger også i visuelle kilder af enhver slags, især i kalkmalerier i vores kirker, i middelalderens bevarede tekster, og som lovstof og retssager; kildegrupper, der belyser den urbane omgang med latrin fra hver sit udgangspunkt og med hver sine kildemæssige begrænsninger. Det empiriske udgangspunkt er en arkæologisk udgravning af to matrikler med tilhørende latrinkonstruktioner fra højmiddelalderens Aarhus – de eneste totalt udgravede matrikler med tilhørende latrinkonstruktioner fra denne by. Her blev fundet 16 latrinkonstruktioner i alt, alle daterede til perioden ca. 1280-1380. Artiklens empiriske grundlag er således ganske begrænset i tid og rum, og af den grund skal den ikke opfattes som repræsentativ for andre geografiske rum eller for andre tidsperioder end det, der er specificeret her. Til gengæld er kildegrundlaget dybt: De 16 latrinkonstruktioner hører hver til én eller flere bebyggelsesfaser på de samme to matrikler, og det er den eneste arkæologiske udgravning fra Aarhus, hvor sammenhængen grundudnyttelse-beboelseshus-stald-latrinkonstruktioner kan dokumenteres i detaljer. På grund

---

8 Bayless 2012, s. xx.

af den begrænsede empiri er hensigten med denne artikel ikke at fremlægge en kronologisk og geografisk fuldt dækkende model for middelalderlig placering af latrinkonstruktioner på grundstykker og bevæggrundene for samme, men i stedet skal artiklen læses som idéudviklende og konceptuel, idet den er ment som en teoretisk, hypotesedrevet afprøvning af en forklaringsmodel og en efterfølgende diskussion af denne models potentialer, men også begrænsninger. For dog at afsøge rammerne for modellens mulige gyldighed i et større geografisk og kronologisk rum kompareres med udvalgte publicerede arkæologiske undersøgelser fra by og på land i Danmark og Norge, og i tid rækkende fra vikingetid til nyere tid. Artiklens gennemgang af den middelalderlige danske forestillingsverden baserer sig ligeledes på et meget smalt kildegrundlag, idet de middelalderlige danske kilder til holdningen til latrinkonstruktioner begrænser sig til få lovparagraffer fra de få bevarede danske stadsretter – alle af varierende alder og ingen af dem fra Aarhus, hvis højmiddelalderlige stadsret ikke er bevaret til i dag. Disse lovparagraffer gennemgås i alt væsentlighed af Ole Fenger i artiklen „Møg og mødding“ fra 1988.⁹ De visuelle kilder, denne artikel baserer sig på, har lige så klare begrænsninger. De er hentet i de danske kirker i form af kalkmalerier; fremstillinger, der for de flestes vedkommende daterer sig til slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet – godt 100 år senere end det arkæologiske materiale, der lægges til grund.

Forskningshistorik

De hidtidige danske arkæologiske studier af latrinkonstruktioner er domineret af den praktiske arkæologi. Det danske hovedværk er Janne Fruergaard Keyes speciale fra 2008 om latrinkonstruktioner fra jyske byer, hvis hovedkonklusioner præsenteres i artiklen „Byens hemmelige huse – latriner fra vikingetid og middelalder“ i dette temanummer.¹⁰ Hovedvægten lægges her på latrinernes konstruktion, datering, tekniske udførelse og beliggenhed på matriklerne samt spørgsmålet om, hvordan latrinerne forholdt sig til lovgivningen. Kun i få tilfælde er latrinkonstruktionerne udgravet i sammenhæng med den middelalderlige bebyggelse på stedet, og det svækker selvfølgelig mulighederne for fortolkninger af materialet: Her er Moesgaards undersøgelser i Guldsmædgade én af de få danske undersøgelser. Keyes' speciale er ikke den første danske behandling af latriner. Emnet er også behandlet af Sylvest Grantzau i 1954, Vilhelm Møller-Christensen i 1958 og af Per Kristian Madsen i 1989.¹¹ Fælles for alle disse værker er, at latrinernes konstruktioner og placering er i fokus. Latriner er i høj grad gjort til genstand for

---

9 Fenger 1988.

10 Keyes 2008.

11 Grantzau 1954; Madsen 1989; Møller-Christensen 1958.

behandlinger i det nære udland. Lena Jörpeland og Mathias Bäck's bidrag omfatter en latrinkonstruktionstypologi og en analyse af latrinernes placering fra en udgravning i Gamlebyen i Oslo, som jeg vil vende tilbage til senere.¹² Deres værk tager udgangspunkt i forestillinger om kroppen og tolker denne ind i en datidig renhedsforestilling med inspiration i socialantropologen Mary Douglas' definition af renlighedsbegrebet som tabuforestillinger og forestillinger om ritual renhed og urenhed, knyttet til en strukturering af forestillinger om verden. Dette udgangspunkt deles af Axel Christophersen, der i sin artikel fra 1997 fremhæver Douglas' dikotomi rent/urent som meningskategorier repræsenterende orden og kaos i den kulturelle verden. I samme artikel fremlægger Christophersen en udgravning ved Folkebibliotekstomten i Trondheim, hvor 20 latringrubber blev påvist i sammenhæng med bebyggelse – placeringen af disse vil ligeledes blive behandlet senere.¹³ Den latter, som en diskussion af placeringen af latriner mødes med, baserer sig i alt væsentligt på Elias' forestillinger om middelaldermenneskets manglende skamfølelse over kropslige udgydelser og dermed manglende opfattelse af privathed. Elias' forestillinger er blevet kritiseret gentagne gange, ikke mindst af Hans-Peter Duerr, der fremhæver adskillige middelalderlige kilder, hvori de agerende demonstrerer en veludviklet skamfølelse og en lige så veludviklet fornemmelse af privathed, om end dens materielle udtryk kan være noget anderledes end vor tids.¹⁴

Middelalderens lovparagraffer

De danske stadsretter indeholder en del paragraffer der omtaler latriner og deres placering. Materialet er behandlet af Ole Fenger i artiklen „Møg og mødding“; et værk der suppleres af Dolly Jørgensens artikel „Medieval Latrines and the Law“ fra 2006.¹⁵

Fenger gennemgår de kendte paragraffer og starter med paragraf 57 i Ribe stadsret fra 1269, der lyder: „Når nogen vil bygge en svinesti eller en hemmelighed, er det ham ikke tilladt at bygge nærmere gaden end i 5 fods afstand, eller nærmere sin nabo end i 3 fods afstand, eller nærmere kirkegården end i 7 fods afstand eller 5 fods, hvis det er nødvendigt.“¹⁶ Roskilde stadsret fra 1268 forbyder latriner ved gader og stræder, og i Bogense stadsret fra 1514 må husene ikke anbringes over byens grave eller bække, og det skal graves således, at ingen ond lugt udbredes. Kendt er også skånske birkerets bestemmelse om, at ingen må have

---

12 Jörpeland & Bäck 2001.

13 Christophersen 2002.

14 Duerr 1994, s. 190–191; Bayless s. 179 for kritik af Elias.

15 Fenger 1988; Jørgensen 2006.

16 Se Fenger 1988 s. 196–197; Keyes 2008, s. 63–64. DGK II s. 590ff.

„hysken“ ud til gade eller stræder.¹⁷ Oftest bliver lovparagrafferne taget som en årsagsforklaring bag ved placeringen af latrinerne i det middelalderlige byrum, men det er en misforståelse. Lovparagrafferne forklarer ingenting. I stedet kalder de på en forklaring på, hvorfor de blev indført.¹⁸

Case

Case i denne artikel er en række latrinkonstruktioner fra en arkæologisk undersøgelse i middelalderens Aarhus, foretaget i 2001 af Moesgaard Museum.¹⁹ Det udgravede areal befinder sig i Aarhus' vestlige del, umiddelbart uden for den middelalderlige befæstning omkring den centrale del af Aarhus. Befæstningen har rødder i en halvkredsvold, der omkransede Aarhus i vikingetiden – en halvkredsvold, der endnu stod synligt i terræn i senmiddelalderen. Volden og graven omkransede den centrale, overvejende kirkeligt dominerede bykerne med Store Torv, Bispetorv og Rosengade. Halvkredsvolden afgrænsede dog ikke middelalderbyen, for byen bredte sig uden for befæstningen allerede i den tidlige middelalder og strakte sig til gaderne Nørregade, Nørre Alle, Vestergade og Vester Allé; et gadeforløb, hvor byens porte var placeret. Det areal, hvor udgravningen i Guldsmedgade foregik, var således ikke en forstad uden for Aarhus, men en integreret del af den middelalderlige by, om end ikke den allermest centrale i forhold til domkirken. Dog var afstanden fra bebyggelsen til Lille Torv, middelalderens handelstorv, kun 100 m, og bebyggelsen lå direkte ud til Guldsmedgade, der var én af byens hovedfærdselsårer mod åen, og broen ved Immervad, som førte færdslen mod syd. Bebyggelsen på matriklerne var således særdeles velplaceret i forhold til byens hovedfærdselsårer. Pollen- og makrofossilanalyser fra udgravningen belyser nærområdets udnyttelse. De udgravede matrikler lå orienteret øst-vest på arealet mellem den nord-syd-gående Guldsmedgade og den middelalderlige voldgrav omkring bykernen. I middelalderen henstod halvkredsvolden bevokset med haveanlæg, og på dens yderside strakte sig voldgraven, der henlå som en sivbevokset sump med bredder, bevokset af hyld og brombær.²⁰

Ved udgravningen påviste vi spor af fem helt eller delvist bevarede bygrundematrikler, ca. 10 x 40 m, der alle lå øst-vest på arealet mellem Guldsmedgade og voldgraven. Det er indtil videre de eneste komplette matrikler, der er arkæologisk undersøgt i Aarhus. Godt en tredjedel af området ud mod gaden var forstyrret af kældre fra 1880-erne, men det lykkedes at undersøge to komplette matrikler mod nord helt fra vejbelægningen i Guldsmedgade i vest til kanten af voldgraven i øst. Det er denne sammenhæng mellem gade, bebyggelse og baggård – latrinkonstruktioner inklusive – der er unik for Aarhus. På matriklerne undersøgte vi rester af

---

17 Kristensen & Poulsen 2016, s. 238.

18 Keyes 2008, s. 63, 91–92.

19 FHM 4225 Guldsmedgade 8–10. Linaa & Skov 2003.

20 Franciere 2002; Høyem Andreasen 2014; Karg 2007.

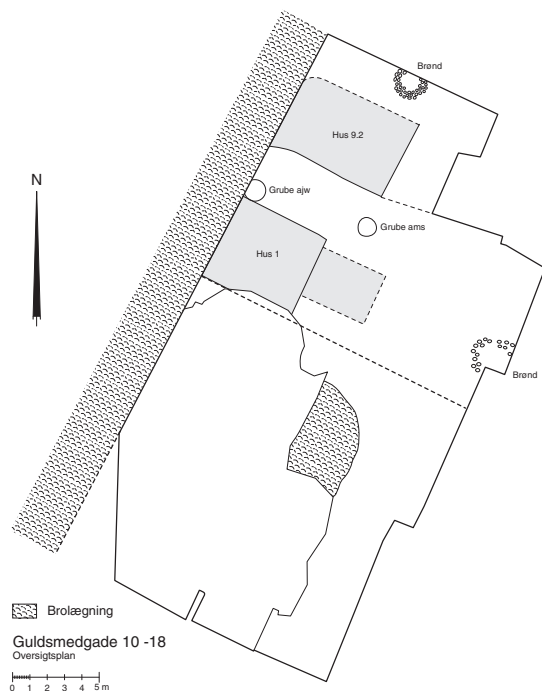
17 helt eller delvist bevarede bygninger, der tolkes som stalde, beboelseshuse og værksteder, og som noget helt enestående i byen fandt vi også 16 helt eller delvist bevarede latrinkonstruktioner på grundenes bagerste del tæt på den tilgroede voldgrav.

Guldsmedgade var efter oplysninger i senmiddelalderens skriftlige kilder at dømme et håndværkerkvarter, og under udgravningen traf vi da også på en nedbrændt smedje – denne var dog dateret til 1400-tallet og således noget yngre end de latrinkonstruktioner, der er denne artikels fokus. Vi fandt ikke spor efter håndværksaktiviteter i 1300-talsbebyggelsen, så den specifikke håndværksaktivitet på stedet kan være et senmiddelalderligt fænomen. Beboelseshusene på stedet var opdelt med et mindre rum mod gaden i vest og en række større rum mod øst, og det får os til at foreslå, at huset har været bolig og butik/kontor, hvilket igen peger på, at huset har været bolig for en købmand eller for en håndværker i et ikke-affaldsproducerende erhverv såsom eksempelvis skrædder. Det sociale miljø tolkes som højt, baseret på detaljer i husets indretning – ganske enestående detaljer som mørtelgulvet, der gennemgås nedenfor. Husets konstruktion i øvrigt: Gavlhus i bindingsværk på stensyld og med lergulv er dog ganske repræsentativ for byens højmiddelalderlige bebyggelse som helhed. Lignende gavlhuse, også med værksted/butik mod gaden og beboelse vendt væk fra vejen, er iagttaget ved adskillige udgravninger i byen.²¹ Til støtte for hypotesen om et højtstående socialt miljø er det fundmateriale, der blev registreret under udgravningen, og som omfatter importeret bordtøj til repræsentativt brug, lysesager af jern, fint udskårne knivskæfter, fragmenter af et glasbæger og adskillige mønter.

Den ældste bebyggelse på grundene stammede fra 1000-tallet, men herefter lå arealet tilsyneladende øde for først at blive bebygget igen i slutningen af 1200-tallet, hvorefter bebyggelsen kunne iagttages ubrudt til nutid. I den ældste fase i denne kontinuerlige bebyggelse var der tale om en stor matrikel, hvor der blev opført et gavlhus med gårdsplads mod syd. Huset, der var af bindingsværk, målte godt 8x20 m. Bebyggelsen var kortlivet, for godt 50 år senere – i begyndelsen af 1300-tallet – blev gavlhuset afløst af endnu et. Dette gavlhus kan dateres til begyndelsen af 1300-tallet ud fra møntfund. Dette hus var indrettet med stue og værksted/butik mod gaden og køkken og forrådsrum mod vest. Det havde vægge af bindingsværk sat på stensyld afbrudt af jordgravede tagbærende stolper, og at dømme efter dets byggeskik har det været af høj kvalitet; det midterste og største rum, der målte 8x10 m, var forsynet med gulv af mørtel, og i dette gulv så vi endnu spor efter bænke langs rummets sydvæg. Gårdspladsen mod syd blev fornyet, en kampestensbrønd anlagt og en stald opført mod sydøst på arealet. I vinklen mellem gavlhus og stald, lidt tilbagetrukket mod voldgraven, blev et latrin konstrueret, og området mellem latrinkonstruktioner, stald og voldgrav blev

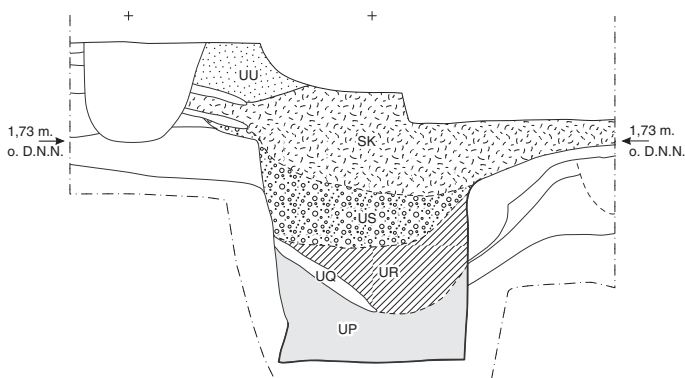
---

21 FHM 4881, FHM 4116, FHM 3803, FHM 4871.

Plan af matriklerne i Guldsmedgade, fase VI, c. 1330-1360. Kort: Grafisk Tegnesteue, Moesgaard Museum

Profil af latrinkasse fra udgravningen FHM 4225 Guldsmedgade, dateret til midten af 1300-tallet.

tydeligvis anvendt som mødding. Ved midten af 1300-tallet blev den store matrikel delt i tre dele: en nordlig, en midterdel og en sydlig parcel, adskilt ved brolagte slipper. På midterparcellen afløste et nyt gavlhus med samme orientering det gamle, og gårdspladsen blev fornyet. Gavlhusene var efter alt at dømme af høj kvalitet. Det gavlhus, som vi formoder, er blevet opført på den sydlige parcel, er ødelagt af senere bebyggelse, men stalden fra den tidligere bebyggelse er fornyet, og bag denne iagttog vi syv latrinkasser, alle nedgravet i møddingen på kanten af voldgraven. På den nordlige parcel blev et gavlhus også opført, og her kunne vi iagttage endnu to latrinkasser, nedgravet mellem gavlhus og voldgrav. Bebyggelsen fornyedes ved midten af 1400-tallet. Ingen af vores latrinkonstruktioner kan med sikkerhed henføres til denne fase. I stedet tyder tykke muldlag på at arealet mellem gavlhus og voldgrav blev benyttet som have. Her skal opmærksomheden dog ikke rette sig mod husene og haverne, men mod latrinområdet på kanten af voldgraven, bag staldene.

Latrinerne

Latrinkonstruktionerne var ganske ens i opbygning fra det ældste, der blev iagttaget, dateret til 2. halvdel af 1200-tallet, til det yngste blev anlagt godt 100 år senere. Der var tale om træsatte kvadratiske kasser, mellem 80x80 og 120x120 cm, og alle godt 80 cm dybe efter de bevarede spor at dømme. Ni af kasserne var skåret af moderne bebyggelse, men de, der kunne udgraves i fladen, afslørede, at kasserne var tømret af planker sat omkring kvadratiske hjørnestolper, og de havde ligeledes bund af træ. Der var ikke bevaret spor af overbygning eller konstruktioner over jordniveau, men ingen af kasserne skar hinanden, så de har sandsynligvis været markeret i overfladen på én eller anden måde. Til de tre 1300-tals faser hørte i alt ni latrinkonstruktioner (syv latrinkonstruktioner kunne ikke henføres til en bestemt bebyggelsesfase med sikkerhed), og vi tolker det således, at én kasse har afløst den næste på grunden, med en brugstid for hver enkelt kasse på otte til ti år. Alle kasser var fyldt med lag af nedbrudte latrinkonstruktioner blandet med strå og/eller andet plantemateriale, adskilt af tynde striber kalk.

Striberne var sunket ned i kasserne, efterhånden som den bløde latrin sank sammen under nedbrydning, men i intet tilfælde var kalkstriberne omrodet, og det tolker vi, som om ingen af kasserne er blevet tømt, selvom en eventuel tømming førend kalken blev påført, kan være en mulighed. Kassernes indhold blev analyseret af Moesgaards Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, og det bekræftede, at der var tale om latrinkonstruktioner. De naturvidenskabelige analyser viste, at menneskene på matriklen dyrkede hindbær, brombær, korbær, ærter, hyld, kål og hør, og at de også spiste både kød og fisk.²² Hele matrikler med beboelseshuse og latrinkonstruktioner er ganske sjældne i vores middelalderbyer. I dette tilfælde tillader fundet, at vi analyserer den spatiale struktur på grunden; noget, som kun kan lade sig gøre i ganske heldige tilfælde. Og placeringen viser, at kasserne blev anlagt på grundenes bagerste del i god afstand fra naboerne. De ældste latrinkonstruktioner var som nævnt konstrueret tilbagetrukket på grunden, men dog synligt for offentlighed og gårdens beboere mellem gavlhus og stald, men de yngre var tilsyneladende alle konstrueret 3-5 meter bag ved stående bygninger i et område, som vi, ifølge de allerede nævnte naturvidenskabelige analyser, må forestille os var bevokset med hyld og brombærbuske og liggende ud til den sivtilgroede, sumpede voldgrav med haver på den anden side.

Aarhus har en lang tradition for antikvarisk arbejde, men kun få udgravede latrinkonstruktioner, så der er kun sporadisk sammenligningsmateriale til rådighed lokalt. En latrinkonstruktion er dog udgravet umiddelbart nord for det middelalderlige rådhus på Store Torv – latrinet dateres til rådhusets brugstid ca. 1350-1450. En anden latrinkonstruktion, dog udateret, er påtruffet vest for Frederiksgade,

og endnu et, også en udateret kasse meget lignende kasserne fra Guldsmedgade, blev påtruffet under udgravninger umiddelbart nord for Clemensstræde.²³ Alle disse lokaliteter ligger centralt i byen og ved vigtige færdselsårer. Det er værd at bemærke, at latrinkonstruktioner ikke er påtruffet på nogen af museets udgravninger af middelalderlig bebyggelse rundt om Aarhus og heller ikke ved udgravninger i byens yderkvarterer.

Går vi til det udenlandske materiale bliver klare paralleller mellem de få træk, vi ser i Aarhus, Ribematerialet og forholdene i Oslo og Trondheim synlige. Jörpeland & Bäcks samtegning af storudgravningen fra Oslo afslører, at latrinkonstruktioner i 1000-tallet og 1100-tallet er placeret skel- og vejnært, mens 1300-tallets latrinkonstruktioner er placeret på grundenes bagerste dele.²⁴ Ganske samme udviklingstræk iagttages ved udgravninger på Folkebibliotekstomten i Trondheim – også her ligger de tidligt middelalderlige latrinkonstruktioner fra 1000-, 1100- og 1200-tallet gade- og skelnært, mens latrinerne dateret til perioden 1275-1320, placeres på grundenes bagerste dele.²⁵ Er det nu lovparagraffernes påbud, som de kendes fra Ribe og Roskilde, der slår igennem i den ændrede spatielle organisering af latrinerne? Dateringen af det tilsyneladende skifte passer – både skriftligt og arkæologisk kan det dateres til slutningen af 1200-tallet. Men som Christophersen bemærker, må lovpraksis basere sig på en ændret social praksis eller en ændret forestillingsverden, der senere er kodificeret i lovværket. Noget førhen uproblematisk er blevet problematisk, og der fordres lovparagraffer. Spørgsmålet er, hvilke mentale forestillinger denne ændrede praksis baserede sig på.

Et værk, der ved sit tema byder ind på diskussionen af sådanne (pan)euro-pæiske mentale forestillinger om udgydelse, er altertavlen „Lysternes have“ af Hieronymus Bosch, udført mellem 1490 og 1510 og bestilt til greve Henry III af Nassau-Dillenburg-Dietz' hof i Bruxelles.²⁶ Tavlen er én af Boschs mest komplekse værker. Den trefløjede tavle er opbygget med en paradisskildring med fristelsen og uddrivelsen fra Paradis på venstre fløj, en have myldrende med nøgne skikkelser på hovedfløjen og en helvedesskildring på højre fløj. Tavlens motiv er sammenhængen mellem sanselighed og synd; fra fristelsen i Paradis på venstre panel, over den udfoldede sanselighed i midterfeltet til de helvedes pinsler, de sanseberusede mennesker udsættes for på højre fløj. Helvedesskildringen er domineret af Djævelen selv. I skikkelse af en stor ugle med en gryde på hovedet (her kan man tale om den omvendte konsumtion) indtager han de fortabte menneskers sjæle og udgyder dem igen i en stinkende latrinpøl under tronen, der snarere må kaldes en toiletstol. Djævelen markerer forbindelsen mellem indtagelse og udgydelse – som Adam og Eva indtog æblet, og deres afkom grådigt ind-

23 Andersen et al 1971.

24 Jörpeland & Bäck 2001 s. 331.

25 Christophersen 2002.

26 Falkenburg 2016.

Djævel med gryde på hovedet indtager og udgyder sjæle. Udsnit af „Lysternes Have“ af Hieronymus Bosch. Museo del Prado, Madrid/Wikimedia Commons.

tager sanselighedens frugter, skal de selv blive indtaget af Djævelen og udgydt i latrinet. I denne skildring af en i sandhed obscen indtagelse, hvor syndere ædes og transformeres til ekskrement, iscenesættes effektivt latrin som den monstrøse materialitet.²⁷

Denne sammenhæng mellem djævel og udgydelse er ikke kendetegnende for Bosch alene. Selveste Martin Luthers skrifter flyder over af henvisninger til udgydelsens materialitet, og hans pamfletter, illustreret af Lucas Cranach, omfatter en afbildning af paven selv blivende udgydt af en grinende djævel.²⁸ En antydning af en forklaringsmodel får vi i Olav Trygvessons saga, dateret til det sene 1300-tal, der nævner en sammenhæng mellem djævle og latrin. En af sagaens helte, Thorstein, træffer under et natligt besøg på latrinet en dæmon, der kommer op fra latrinkulen.²⁹ Her har vi at gøre med en forestilling om latrinet som et liminalt rum; et grænseområde mellem den jordiske verden og Helvede, som fremhævet af Carolyn Larrington.³⁰ Latrinet som opholdssted eller bolig for djævle er en populær litterær trope vi møder gang på gang i middelalderens kilder. Møder med Djævelen på latrinet knyttes til Gregor den Store og abbed Peter af Cluny, mens historierne gengives af teologen Johannes Nider og Cesarius af Hei-

27 Silver 2016.

28 Johanson 2010; Navasky 2013.

29 Larrington s. 151.

30 Larrington s. 152–54.

sterbach.³¹ Disse eksempler er alle hentet uden for Danmarks grænser, men også den danske kalkmaleri-verden antyder en sammenhæng mellem udgydelse, synd og Helvede. I Smørum Kirke udgyder en mand sit indre i en tønde nederst på skibets hvælvkappe, og i Saltum Kirkes nordre hvælvkappe ser vi en bukseløs mand, der vrængende peger på sit anus.³² Placeringen af disse figurer, modstillet alteret og anbragt nederst i hvælvkappen, så langt væk fra de hellige mænd og kvinder i kirken som muligt, antyder en spatial akse – en spatial modstilling mellem indtagelsens rum – stedet for transsubstantionen i kirken – og udgydelsens rum.³³ Det er den samme aksialitet, vi finder i Boschs tavle, hvor indtagelsen på venstre fløj modstilles udgydelsen på højre. Hvis vi overfører den aksialitet til matriklerne i Guldsmedgade, genfinder vi her et indtagelsens rum som den ene pol på en spatial akse og et udgydelsens rum som den anden: huset og stuen mod gaden i vest, og latrinerne så langt mod øst som muligt. Spørgsmålet er så, hvad der ligger bag den specielle spatiale struktur på grundene i Aarhus. Placeringen af latrinkonstruktionerne inde på grundene, vendt mod det ubebyggede voldområde, er i overensstemmelse med den førnævnte paragraf fra Ribes stadsret, der pålægger grundejere at placere deres latrinkonstruktioner i en bestemt afstand fra naboerne; et forhold, der er overholdt i Aarhus. Vi kender ikke Aarhus' middelalderlige stadsret, den første kendte er givet i 1443 – noget senere end den bebyggelse, der er i fokus her. Men er det hensynet til praktisk/hygieniske foranstaltninger, der har bestemt afstanden, eller er der andre faktorer i spil? Samtidig afspejler udgravningen i Guldsmedgade tilsyneladende en udvikling, hvor latrinet anbringes tilbagetrukket, men dog synligt, i den ældste bebyggelsesfase i midten af 1200-tallet, for så at blive placeret skjult bag ved stående bygninger i 1300-tallets bebyggelse, for så tilsyneladende at forsvinde i 1400-tallet.

Den monstrøse materialitet

Som vi har set, anså middelalderen materialiteten for at have ikke kun fysiske, men også åndelige kvaliteter, der kunne overføres gennem sanseoplevelser. Det forhold blev demonstreret for middelalderens mennesker i transsubstantionen i messen i det øjeblik, da hostien forvandlede til Kristi legeme for øjnene af menigheden, som indtog hostien gennem synssansen – gennem blikket.³⁴ Det er en ironisk kommentar til middelalderens didaktiske princip, kontrasten, at det absolut modsatte af den guddommelige indgriben, formidlet i materialiteten, er kontamineringen. Hvis vi forsøger at lægge den forklaringsmodel – spændet mel-

---

31 Bayliss s. 2–3.

32 Kalkmalerier.dk, opslag Smørum og Saltum.

33 Linaa 2015.

34 Lohfert Jørgensen 2015; Walker-Bynum 2011.

lem mirakel og kontaminering – ned over den spatiale struktur i Guldsmedgade, bliver den et udtryk for kontrasten. Den afslører en spatiel akse med en indtagelsens scene i boligen på den ene pol, centreret omkring måltidets sted, og en udgydelsens scene på den anden pol, lokaliseret i baggårdene, indrettet med så stor fysisk afstand til indtagelsespraksissen som muligt, og skjult for blikket bag bevoksning og stående bygninger. Vi kan derved foreslå en model, hvor måltidet i huset var et inklusionens rum; et felt der skabte og genskabte fællesskab og orden blandt de, der var inkluderede, mens stedet for latrinet var et eksklusionens rum; et rum for den monstrøse materialitet – en materialitet med evnen til at forurene og kompromittere dem, der bevidnede den sanseoplevelse, ikke alene fysisk, men også moralsk. Når den praksis at jordgrave latrinkonstruktioner *tilsyneladende* blev opgivet på dette sted i middelalderens seneste del, kan vi forsøge at tolke den ændrede praksis i lyset af indførelsen af embedet som rakker og natmand; ansatte, der havde til opgave at tømme borgernes latrinspande, som vi kender dem fra Christian III's bylov.³⁵ Her skal vi især lægge mærke til, at rakkeren og natmanden, i alt fald i den eftermiddelalderlige forestillingsverden, var pariaer og udelukkede fra det urbane fællesskab; en paria-status, der var smitsom ved berøring. Hvad denne paria-status så bundede i, er et åbent spørgsmål. Tyge Krogh knytter den til berøring af selvdøde dyr, især heste, mens en anden mulighed er at håndteringen af latrin spillede en rolle.³⁶

Men hvis vi nu, forsøgsvis, anlægger det perspektiv, at middelaldermennesket faktisk havde iboende forestillinger om materialitetens kontaminerende egenskaber. At materialiteten kunne overføre urenhed gennem sansning. Hvad kan vi så tolke som et muligt menneskeligt modsvar til den monstrøse materialitet i udgravningen i Guldsmedgade? Det kunne være kontrol af sansningen, forstået som kontrol af synssansen. Latrinkonstruktionerne var skjult for det offentlige blik bag ved staldene og husene i et rum, der ikke var åbent, men bevokset. Kontrol af lugten gennem kalklagene og tilkastningen. Kontrol af følesansen, idet de netop ikke blev tømt. Kontrol af smag og hørelse, idet de netop var anbragt længst muligt væk fra indtagelsens rum i huset. Spørgsmålet er, om den spatiale organisering med opdelingen af bymatriklen i et indtagelsens og et udgydelsens rum (og dens mentale parallel, som foreslås i denne artikel) er et fænomen, vi kan genfinde i hele middelalderen. Som nævnt er de ældste latrinkonstruktioner på matriklen placeret på gårdspladsens bagerste del mellem, men dog tilbagetrukket fra, stald og beboelseshus; en placering, der eksponerer latrinet og færdslen til og fra det fra husholdningens og offentlighedens blikke i højere grad end de senere latrinkonstruktioner på grunden. Det er ganske sjældent, at hele matrikler bliver undersøgt arkæologisk, og derfor er det danske komparative materiale

---

35 Krogh 1994, s. 35.

36 Krogh 1994, s. 30; Larrington 2006; Linaa 2016.

Djævelen på lokummet. Fra John Harrington „A new discussion of a stale subject“, 1596. Folgar Shakespeare Library, Washington.

spinkelt. Men komparation med det tilgængelige danske materiale fra urbane miljøer antyder dog en kronologisk udvikling, hvor de tidligmiddelalderlige latrinkonstruktioner anbringes tæt på det offentlige rum, i eller ganske nær på skelgrøfter og veje, mens de høj- og senmiddelalderlige latrinkonstruktioner konstrueres med henblik på afsondrethed fra offentligheden, på baggårdsområder, vendt væk fra vejforløb og bebyggelse. Dette fremgår af en arkæologisk undersøgelse fra den såkaldte Dagmargård i Ribe, hvor en række latrinkonstruktioner, dateret til 1100-tallet, er anbragt over et grøftsystem, der af udgraverne tolkes som skelgrøfter, og ganske tæt på et vejsystem. Samme placering ses på en samtidig udgravning i Nygade 10.³⁷ I Aalborg, hvor et større antal latrinkonstruktioner er berørt af arkæologiske undersøgelser, er senmiddelalderlige latrinkonstruktioner iagttaget på grundenes bagerste dele, dvs. en placeringsmæssig parallel til planløsningen i Guldsmedgade.³⁸

Nu kunne det være yderst interessant at komparere den urbane brug af latrinkonstruktioner med den rurale. Som allerede nævnt er latrinkonstruktioner ikke påtruffet på nogen af museets udgravninger af middelalderlig bebyggelse rundt om Aarhus og heller ikke ved udgravninger i byens yderkvarterer. Disse undersøgelser kan næppe kaldes repræsentative – dertil er der for få og latriner for vanskelige at erkende, men dog vil jeg foreslå som en foreløbig hypotese, at brugen af latrinkonstruktioner kan have været et urbant fænomen på egnen omkring Aarhus – og muligvis et fænomen begrænset til bestemte bykvarterer. Brugen af latrinkonstruktioner er velkendt fra svensk landbebyggelse, mens den

37 Keyes 2008, s. 12.

38 Keyes 2008, s. 32.

udbredte danske praksis helt op i nyere tid tilsyneladende har været at benytte møddingen, uden at særlige konstruktioner er anlagt.³⁹ Hvis det er korrekt, at latrinkonstruktioner ikke har været benyttet i den middelalderlige landbebyggelse omkring Aarhus, kan vi ikke deraf konkludere, at skellet mellem indtagelse og udgydelse har været mere flydende eller diffust hos den rurale befolkning. I stedet kan der være tale om, at skellet mellem de to kategorier kan være udtrykt ved forskellig praksis.

Afslutning

Denne artikel berører et meget stort forskningsfelt: middelaldermenneskets mentale forestillingsverden; tværvideenskabeligt i sin natur, fra et arkæologisk udgangspunkt, og baseret på et meget lille empirisk materiale. Som anført i indledningen er hensigten med denne artikel at åbne det arkæologiske blik for mere end kost og konstruktioner; for muligheden af en mentalt/kosmologisk forankret læsning af det, vi finder. Som også forklaret i indledningen er begrænsningerne mange i denne artikel: Kildegrundlaget er snævert, og en god del af de kilder, der omtaler de mentalt/kosmologiske forestillinger, stammer fra områder uden for det middelalderlige Danmark og kan derfor postuleres at være af begrænset relevans for en specifik dansk middelalder. Der indgår også mange andre aspekter som spørgsmålet om disciplineringen af kroppen, der ikke har kunnet inddrages her.⁴⁰ Samtidig er en sådan tolkning oppe mod den nutidige sansning. I vores del af verden er nutidens håndtering af latrin forankret i en viden om bakterier og smitteveje, og en eventuel sammenhæng mellem latrin og moral og synd er brudt. Det er meget let at overføre vor tids overvejende hygiejniske skel mellem rent og urent og den derpå baserede afsky for latrinets sanseoplevelser til den middelalderlige sammenhæng og dermed betragte en skjult eller nabofjern placering som en „naturlig“ og „logisk“ følge af også middelaldermenneskets sansning. En åben eller nabonær placering derimod kalder på nutidens latter og fodrer forestillinger om det „umiddelbare“ eller endda „uciviliserede“ middelaldermenneske med rod i Norbert Elias' forestillinger om civilisationsprocessen.⁴¹ Uanset om afsky ved latrin er en iboende menneskelig kvalitet eller ej, så er den måde, et samfund forholder sig til de menneskelige affaldsprodukter, dog et spejl af menneskets billede af verden. Denne artikel har med udgangspunkt i en arkæologisk undersøgelse af 1300-tals bebyggelse i Aarhus påvist antydningen af en spatiel struktur: med huset og hallen anbragt tættest på gadens offentlige rum, og latrinkonstruktionerne anbragt skjult for det offentlige blik. Det forhold, at latrin-

---

39 Keyes 2008, s. 89–90.

40 Morrison 2008, s. 6.

41 Elias 1994.

konstruktionerne blev brugt i det hele taget, kan tolkes som udtryk for, at selve håndteringen af humane fækalier ikke var i overensstemmelse med urban praksis for de mennesker, der boede og levede på matriklerne i Guldsmedgade i Aarhus. Her er det vigtigt at holde fast ved, at selve latrinhåndteringen og de mentale forestillinger, der knyttede sig til denne, kunne være påvirket af sociale forhold som rang, klasse, økonomisk status og alle de andre skel, vi kender fra den middelalderlige by. Det kan sættes i forlængelse af det forhold, at latrinkonstruktioner ikke for nuværende er påvist i landbebyggelsen omkring Aarhus, selvom der kan være mange udgravningstekniske grunde til, at det ikke er sket. Det åbner op for, at fremtidige analyser med fordel kan inddrage den middelalderlig kosmologi i tolkningen, når arkæologer diskuterer byernes indre dynamik.

Litteratur

- ANDERSEN, H.-H., P.B.CRABB & H.J. MADSEN 1971: *Aarhus Sønder vold*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter.
- BAYLESS, M. 2012: *Sin and Filth in Medieval Culture: The Devil in the latrine*. New York/London: Routledge.
- CHRISTOPHERSEN, A. 2002: „Var de alle svin?“ *Spor-nytt fra fortiden*, nr. 1, 33. hefte. Trondheim.
- CHRISTOPHERSEN, A., 2015: „Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice“. *Archaeological Dialogues*, vol. 22, s. 109-132. Dietler
- DOUGLAS, M. 1997 [1966]: *Renhet och fara. En analys af begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- DUERR, H.P. 1994: *Nakenhet och skam*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- DÜMMLER, E. 1895: *Epistolae Karolini Aevi*, vol. 2, MGH Epist. 4. Berlin.
- ELIAS, N. 1994 [1939]: *The civilizing process*. Oxford: Blackwell.
- FALKENBURG, R. 2016: „In Conversation with The Garden of Earthly Delight“. I P.S. MAROTO (red.), *Bosch*. Madrid: Museo Nacional del Prado, s. 135-156.
- FRANCIERE, A. 2002: *Gennemgang af knoglemateriale fra fire lokaliteter*. 2. udg. Højbjerg: Moesgaard Naturvidenskabelige Undersøgelser rapport, Højbjerg.
- FENGER, O. 1988: „Møg og mødding, middelalderbyens miljøregler.“ I: Aage Andersen (red.) *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. Kbh.: Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab, s. 189-201.
- GRANTZAU, S. 1953-54: „Kulturhistorie i Skarnkasser“, *Danske Museer, Aar bog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, bd. 4, s. 89-98.

- HØYEM ANDREASEN, M. 2014: *Kursorisk gennemsyn af arkæobotanisk materiale fra latrinkonstruktioner fra FHM 4225 Guldsmedgade (FHM 4296/1427)*.
- JARITZ, G. 2015: „Excrement and Waste“. I: A. CLASSEN ed., *Handbook of Medieval Culture*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- JOHANSON, R. 2010: „Luther og Lorten. Anale og fækale metaforer“, *Kritik* nr. 195, s. 60-67.
- JÖRPELAND, J.B. & M. Bäck: „Kroppskultur – föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial“. I: A. Andrén, L. Ersgård og J. Wienberg (red.) *Från stad til land. En medeltidshistorisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 323-336.
- JØRGENSEN, D. 2006: „Medieval Latrines and the Law“, *Medium Aevum Quotidianum* 53, Krems, s. 5-16.
- JØRGENSEN, D. 2010: „What to do with Waste. The Challenges of Waste Disposal in Two Late Medieval Towns“. I: Mattias Legné og Sven Lilja (red.) *Living Cities: An Anthology in Urban Environmental History*, Stockholm, s. 37-55.
- KARG, S. 2007: *Medieval food traditions in Northern Europe*. Copenhagen: National Museum of Denmark.
- KEYES, J.F. 2008: *Hemmelige huse: latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latrinkonstruktioner*. Aarhus Universitet. Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Højbjerg.
- KRISTENSEN, H.K. & B. POULSEN 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- KROGH, T. 1994: Bødlens og Natmandens Uærlighed. *Historisk Tidsskrift*, Bind 16. række 3, 1.
- KROMAN, E. 1951-1961: *Danmarks gamle købstadlovgivning*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Rosenkilde og Bagger.
- LARRINGTON, C. 2006: „Diet, Defecation and the Devil: Disgust and the Pagan Past“. In: N. MCDONALD (red.) *Medieval obscenities* Woodbridge: York Medieval Press.
- LINAA, J. 2002: *FHM 4225 Guldsmedgade. Excavation report*.
- LINAA, J. og SKOV, H. 2003: „Boligmiljø på byernes parceller – især i Århus“. I: E. ROESDAHL (red.), *Bolig og familie i Danmarks middelalder*. Højbjerg, s. 119-128.
- LINAA, J. 2015: Consumption. Meals, Miracles, and Material Culture in the Later Middle Ages. I: Lohfert Jørgensen Hans Henrik (red.), *The Saturated Sensorium: Principles of Perception and Mediation in the Middle Ages* Aarhus: Aarhus University press, s. 229-246.
- LINAA, J. 2016: *Urban Consumption. Tracing Urbanity in the Archaeological Record of Aarhus 800-1800*. Højbjerg: Jysk arkæologisk Selskab.

- LOHFERT JØRGENSEN, H. H., LAUGERUD, H. og SKINNEBACH, L. K., 2015: *The saturated sensorium: principles of perception and mediation in the middle ages*. [Aarhus]: Aarhus University Press
- MADSEN, P.K. 1989: Det Lille Hus, *Skalk* 1989:6, s. 3-8.
- MORRISON, S.S. 2008: *Excrement in the middle ages. Sacred Filth and Chaucer's Fecopoetics*. New York and Basingstoke, Eng.: Palgrave Macmillan, 2008
- MØLLER-CHRISTENSEN, V. 1958: *Bogen om Æbelholt Kloster*, København.
- NAVASKY, V.S. 2013: *The Art of Controversy*, New York.
- SILVER, L. 2016: „Crimes and Punishments. Bosch's Hells“. I: P.S. MAROTO ed., *Bosch* Madrid: Museo Nacional del Prado, s. 115-134.
- WALKER BYNUM, C. 2011: *Christian materiality: an essay on religion in late medieval Europe*. New York : Zone Books, Cambridge, Mass.

English abstract

Monstrous materiality. On the placement of 16 medieval latrines in Aarhus.

This paper is based on an excavation of medieval latrines. The aim is to analyze how specific historically embedded surrounding the use and spatiality of the latrines created and recreated the urban communities in the Middle Ages. I argue that the monstrous materiality: fecal matter, transferred, transformed and even triggered fear and loathing, hatred and disgust through sensorial practices, and that the successful performance of practices surrounding the same materiality had far-reaching consequences for the inclusion and exclusion of individuals in the medieval urban community.

Jakob Ørnbjerg, Peter Mose Jensen, Christian Vrængmose Jensen og Jette Linaa

---

Peter Mose Jensen cand. mag, forhistorisk arkæologi,
museumsinspektør, Moesgaard Museum.

Christian Vrængmose Jensen, arkæolog, Nordjyllands
Historiske Museum.

Jette Linaa, ph.d. i arkæologi, museumsinspektør for
middelalder og historisk arkæologi, leder af FKK projekt
URBAN DIASPORA, Moesgaard Museum.

Jakob Ørnbjerg, ph.d. i historie, ekstern lektor, Institut for
Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Keywords: Aalborg, 1700, biskop, bispegård, latrinkasse, fækalie, fødevarer,
apotek, forbrug.

BISKOPPERNES LATRIN

En tværvidenskabelig undersøgelse af et 1700-tals latrin fra Aalborg

„Arkæologen må risikere sorte negle“ – Sådan skrev museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, Peter Riismøller, i det lille jubilæumsskrift „Urene kilder. Et fund af husgeråd fra renæssancetid“, der udkom i 1963. Her præsenterede Riismøller i ord og billeder fund fra museets udgravninger af latrinkasser og affaldsgruber fra renæssancens Aalborg. Blandt de omtalte latriner var også biskoppens latrin, der blev udgravet i forbindelse med nedrivningen af Aalborgs eftermiddelalderlige bispegård i 1937. Omtrent 80 år efter fundet, i 2016, fik vi mulighed for at udføre en tværvidenskabelig undersøgelse af dette latrin og dets indhold. Denne undersøgelse har bidraget med ny viden om fødevarer, forbrug og internationale kontakter i en af 1600-tallets største danske købstæder.

Madhistorikeren Else-Marie Boyhus har med rette påpeget, at den historiske kokekunst deler skæbne med musikken.¹ De oprindelige værker er væk,

---

1 Boyhus 2013, s. 7.

men vi kender musikken gennem noderne og partiturerne. Det samme gør sig gældende for 1600-tallets kogekunst. Oksestegene, postejerne, de søde kager og de krydrede vine, der beskrives i kokebøger, bespisningsregnskaber og instrukser fra 1600-tallet er for evigt tabte. Den første danske kokebog udkom i 1616, og med bistand fra denne og dens efterfølgere kan man naturligvis genskabe fortidens måltider.² Helt tæt på menuernes sammensætning og smag kan vi dog ikke komme. Råvarerne smager anderledes, ligesom meget kildemateriale har en vis social slagside rettet imod kongefamiliens og hoffets forbrug.³ Endelig kan vi naturligvis ikke vide med sikkerhed, i hvor høj grad de forhåndenværende kokebøger har været benyttet i det daglige, og hvor megen madlavning, der har været afhængig af den mundtlige tradition og håndskrevne opskriftssamlinger, der siden er gået til grunde.⁴

Men hvad gør man så, hvis man som forsker har interesse for 1600-tallets forbrug og indkøb af mad- og råvarer? Hvor de skriftlige kilder tier eller decideret mangler, kan man med fordel kigge nærmere på levnene fra fortærede måltider, hvad enten det nu drejer sig om madrester, ituslået bordtøj eller menneskelige ekskrementer, der er blevet fundet og bevaret i udgravede møddinger, affaldsgruber og latrinkasser eller slet og ret: skrald. Allerede i 1970'erne var et sådant arkæologisk forskningsfelt, *Garbage Archaeology*, vokset frem i USA.⁵ I første omgang havde man her fokus på det 20. århundredes gigantiske lossepladser som kilde til samtidens forbrug, men i 1977 omtalte den amerikanske arkæolog James Deetz i sit klassiske værk „In Small Things Forgotten. An Archeology of Early American Life“ dertil de muligheder, der lå i undersøgelserne og analyserne af 1700-1800-tallets nordamerikanske affaldsgruber.⁶ Blandt de skandinaviske eksempler er arkæologen Stig Welinders undersøgelse af den såkaldte „Granströms stuga“, et svensk soldaterbrug fra 1800-tallet, og Stefan Larsson med fleres undersøgelser fra kvarteret „Liljan“ i Malmø.⁷ Organiseringen af affaldshåndteringen og renovationen har fået sin mest indgående behandling i Roost van Ostens værk om renovation i Amsterdam.⁸

Også for Danmarks vedkommende har fortidens skraldedynger givet vigtige informationer om fortiden fra sig med Ertebølletidens gigantiske køkkenmøddinger med deres ophobninger af østersskaller som det klassiske eksempel.⁹ Hertil kommer arkæologiske udgravninger af vikingetidige, middelalderlige og efter-

---

2 Boyhus 1991, s. 466 samt Skaarup 2006; Boyhus 2013.

3 Friis 1969, s. 415; Skaarup 2006, s. 9.

4 Boyhus 1991, s. 466.

5 Rathje og Murphy 1992, s. 20.

6 Deetz 1996, s. 171-174.

7 Welinder 1992; Larsson 2006.

8 Osten 2015.

9 Jensen 2013, s. 86-89.

middelalderlige latriner fra by og land, der har resulteret i ny viden om periodernes forbrug og kostvaner.¹⁰

Til gengæld er det stærkt begrænset, hvad man ved om de enkelte individer og husstande, der i sin tid fortærede og fordøjede maden eller kasserede de fundne genstande.¹¹ Med andre ord er det svært at følge sådanne efterladenskaber fra deres kassation og deponering i jorden og tilbage til den husholdning, de mennesker og det bord, hvor såvel de tilberedte måltider som det påkrævede bordtøj i sin tid havde deres rette plads.

Den mulighed opstod til gengæld i Aalborg for 79 år siden. I forbindelse med et større saneringsprojekt i Aalborg i 1937 dukkede der en latrinkasse op på den grund, hvor byens biskopper havde haft deres privat- og embedsbolig 1682-1915. På grund af kassens datering, der skal gennemgås senere, kan kassen knyttes til bispegårdens første tid. Hermed har vi et af de ældste arkæologiske fund, der kan knyttes til en ejerkreds, der også kan belyses ud fra skriftlige kilder.

Problemstilling

Som nævnt i indledningen er 1600- og det tidlige 1700-tals forbrug og madkultur kendt fra en del regnskaber, kugebøger og andre skriftlige kilder. Men det er kun sjældent, at et arkæologisk fund kan knyttes til en bestemt ejerkreds og dermed give et korrektiv til de skriftlige kilders oplysninger om ejerkredsens livsstil og placering i byens sociale miljø. Derfor – fordi det er muligt at placere latrinkassen og dens indhold på en grund og i en ejendom, hvis bygnings- og ejerhistorie kan belyses med bevarede skriftlige kilder – er hensigten at undersøge sammensætningen af et eller flere måltider, der omkring år 1700 er blevet tilberedt, serveret, fortæret og fordøjet i bispegården i Aalborg. Resultaterne af de naturvidenskabelige undersøgelser af en rest af fækalie fra et menneske og af de genstande, der er bevaret fra latrinkassen, vil derfor blive sammenholdt med de oplysninger, som de skriftlige kilder og de øvrige fund af genstande og organisk materiale fra latrinkassen kunne levere.

I udgangspunktet åbner den allerede eksisterende viden om latrinkassen op for spørgsmål, som det ikke tidligere har været muligt at få svar på: Hvad kunne biskopperne lide at spise og drikke, og hvad fik man mad og drikke serveret på og i? Og kan der igennem de arkæologiske fund findes spor af, hvor og hvordan biskopperne eventuelt er blevet inspireret til deres spise- og forbrugsvaner? Kan der med andre ord spores en sammenhæng mellem deres uddannelses- og erhvervs-

---

10 Franciere 2002; Høyen Andreassen 2014; Iversen et al 2005; Linaa og Skov 2003; Karg 2007; Krongaard Kristensen og Poulsen 2016, s. 237–240. Yderligere syv latriner er under analyse som led i Urban Diaspora-projektet.

11 Andersen 2012, s. 76.

mæssige baggrund og deres kostvaner? Det bedste materiale til undersøgelser af samspillet mellem mad og mennesker i 1600-tallets danske købstæder er de bevarede skifteprotokoller og deres oplysninger om borgernes huse, boligindretning, bohave, møbler og ejendele. De skriftlige kilder kan med fordel kombineres med fund fra udgravninger af bopæle og byggegrunde. En sådan tilgang er med succes blevet implementeret i studier af hollandske indvandrere og deres fastholdelse af hjemlandets fødevarer og genstande i 1600-tallets Helsingør.¹² Til gengæld er en sådan tværfaglig metode ikke blevet forsøgt for Aalborg og 1600-tallets danske biskopper. Det hører desuden til sjældenhederne, at en fækaliere rest fra en kendt lokalitet og husstand kan inddrages i en sådan undersøgelse. I det følgende vil vi gøre forsøget.

Fundhistorik

Da fækaliere resten kom for dagens lys i 1937, blev den i første omgang anbragt på magasinet på Aalborg Historiske Museum og den er ikke nævnt i de få publikationer, der i 1940'erne og 1950'erne omtalte den fundne latrinkasse fra den gamle bispegård.

I 1937 vedtog Aalborg Kommune projektet "Den store Udluftning", der med en kraftig sanering skulle modernisere det centrale byområde syd for Budolfi Kirke. Det betød en nedrivning af 43 gamle ejendomme i de gamle gader Kirkegyde, Svingelen, Karen Poppes Gyde, Algade og Skolegade. Ved samme lejlighed skabtes den store Budolfi Plads, der frem til 1960'erne kom til at "skabe luft" i kvarteret. Ved pladsens anlæggelse blev der bortgravet store mængder kulturjord, der af daværende museumsinspektør Peter Riismøller blev opgivet til at udgøre de øverste par meter af den samlede kulturlagstykkelse.¹³ Den meget arkæologi-interesserede bankdirektør Chr. Iørgensen omtalte også afgravningen og oplyste endda, at der i den østre side af pladsen blev gravet helt gennem stedets mægtige kulturlag, der her i alt var fire til seks meter tykt.¹⁴ Omfanget af afgravningen antydes desuden af Riismøllers omtale af den som „den største middelalderlige Gravning, som er foretaget i nogen Provinsby“.¹⁵

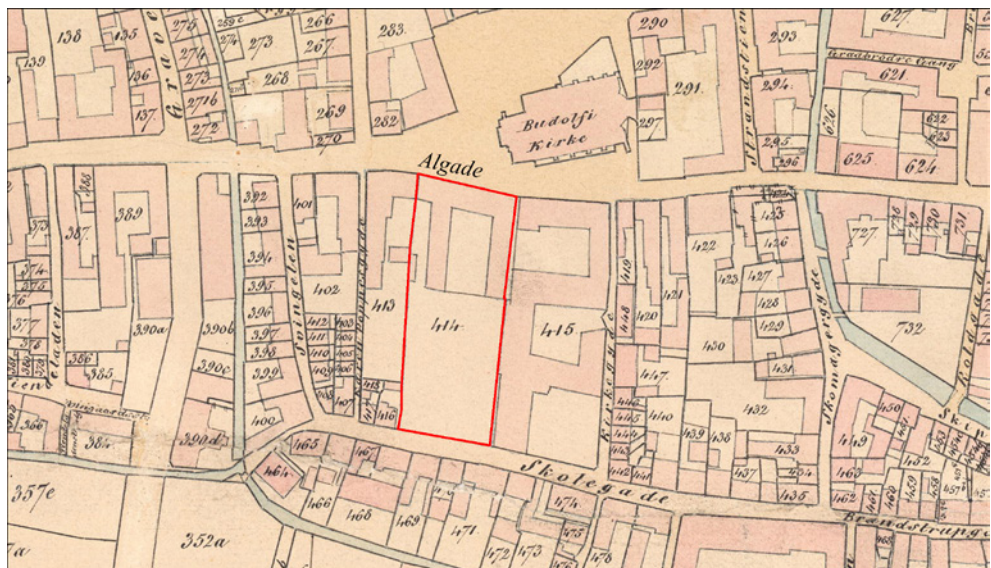
---

12 Linaa 2012.

13 Riismøller 1937.

14 Iørgensen 1940, s. 22. Samme sted s. 12-13 omtales desuden mange andre fund fra afgravningerne end den her aktuelle affaldskasse. Trods afgravningerne har nye undersøgelser i 2013 og 2015 vist, at der fortsat er betydelige mængder kulturlag bevaret på pladsen - se ÅHM 6295.

15 Riismøller 1937. Afgravningen må grundlæggende være udført af de kommunale arbejdere, mens museets medarbejdere kun udgravede enkelte anlæg. Den første udgravning, der i Aalborg fortjener betegnelsen som en byarkæologisk udgravning, er med Riismøllers egne ord udgravningen i Strandstien i 1957 (ÅHM 711).

Udsnit af Berggrens kort fra slutningen af 1800-tallet. Bispegården er angivet med rødt.

En af de mange ejendomme, der faldt, var den gamle bispegård i Aalborgs Algade nummer 45.¹⁶ Fra 1554, da biskoppen over Vendsyssel Stift flyttede fra Hjørring til Aalborg, og frem til 1672 havde bispegården ellers ligget i byens Skovgade, der efter sin nye beboer dog snart blev omdøbt til Bispensgade.¹⁷ Denne første bispegård lå ikke langt fra havnen og vandløbet Vesterå, hvor færgerne til og fra Vendsyssel lagde til. I betragtning af biskoppernes mange embeds- og visitatsrejser nordenfjords havde bispegården i Bispensgade derfor en ganske optimal placering.

Til gengæld var der ikke afsat penge til at vedligeholde bygningerne, der i 1670'ernes begyndelse fremstod så forfaldne, at den netop udnævnte biskop Matthias Foss på egen hånd, og for egen regning, valgte at se sig om efter en mere passende bolig. Han blev i den forbindelse opmærksom på en købmandsgård i byens Algade, som han efterfølgende købte.¹⁸ Algade havde i middelalderen udgjort Aalborgs oprindelige hovedgade, men i takt med at byens handelscentrum i 1600-tallets begyndelse var rykket mod nord, var gaden, da familien Foss flyttede ind, primært beboet af håndværkere, skolelærere, mindre velstående købmænd og embedsmænd.¹⁹

Da Foss og hans familie flyttede ind i Algade, var Aalborg en velstående og internationalt orienteret handels- og havneby.²⁰ Eksporthandlen med korn og saltede sild blomstrede i disse år, der var gode forbindelser til Amsterdam og

16 Del af nuværende matrikler 401a og 401b. Tidligere alene matrikel 414.

17 Stenholm 1904, s. 19–26 samt Tillæg nr. 6 og 7. Molbech 1846, s. 532.

18 Stenholm 1904, s. 25.

19 Værnfelt 1964, s. 150–187.

20 Fasmer Blomberg 1932–1934, s. 120; Riismøller 1942, s. 155–156.

Hamborg, og blandt byens håndværkerlav var især bødkerne, bøssemagerne og guldsmedene vidt berømte for deres produkter. Velstanden smittede af på indbyggertallet, der i 1672 blev opgjort til mere end 4.181 individer.²¹

Når Foss valgte at bosætte sig i Algade – et stykke vej fra Aalborgs hovedstrøg, fjord og færgeleje – hang det ikke mindst sammen med den nye bispegårds placering. Helt præcist var ejendommen placeret på Algades sydlige side og lige over for domkirken, Skt. Budolfi, med den tilhørende kirkegård, så fra nu af var der ikke langt til arbejde. I henhold til den grundtakst, der blev udarbejdet over Aalborgs huse og købmandsgårde i 1662, tilhørte købmandsgården dette år købmanden Morten Borthus. Han døde dog allerede i januar 1667, og i 1672 købte Foss så gården, mens den gamle bispegård i Bispensgade blev solgt til en ukendt køber for 700 daler.²²

I 1685 købte kongen bispegården i Algade af biskop Foss' arvinger, og herefter tjente ejendommen officielt som 15 biskoppers embeds- og privatbolig helt frem til 1915, da den daværende biskop fraflyttede ejendommen, der efterfølgende blev indrettet til husvildeboliger.²³

Af den beskrivelse, som landkommissær Wisberg udarbejdede i forbindelse med kongens køb af bispegården i marts 1685, fremgår det, at der var tale om en ejendom med tre fløje i bindingsværk, der samlede sig om en gårdsplads.²⁴ Hovedbygningen, i to etager og med tilhørende vognport, vendte ud imod Algade. På gadeplan fandtes her en forstue, hvor gæster og besøgende med ærinde i bispegården kunne afvente biskoppens ankomst, to stuer med henholdsvis kamin og kakkelovn og et kammer til en tjener. Fra den vestlige stue var der adgang til et lille kontor, hvor husets herre kunne trække sig tilbage med henblik på ro og skriftligt arbejde.²⁵ Fra en vindeltrappe i forstuen var der forbindelse til første sal, hvor der fandtes endnu tre stuer og flere kamre. Et af de sidstnævnte må have tjent en ekstra funktion som biskoppens påklædningsværelse, da der fandtes ”tvende Skabe uden Rygstykker til at hænge Præstekjoler udi.”²⁶

Fra hver ende af hovedbygningen lå så endnu et hus i nord-syd-gående retning.²⁷ I det østlige hus var der køkken, spisekammer, vaskehus og værelser til tjenestefolkene. I huset mod vest lå også en række værelser og kamre. I 1685 afgrænsedes gårdspladsen mod syd af en „Lyst- og Frugt-Hauge“, hvilket skal forstås på den måde, at der ikke blot blev dyrket frugt til husholdningens behov, men at der også var en decideret blomsterhave. I blomsterhaven lå også et lysthus, hvor

---

21 Tvede-Jensen og Poulsen 1988, s. 222.

22 Stenholm 1904, s. 25.

23 Værnfelt 1964, s. 163-164.

24 Stenholm 1904 Tillæg nr. 11, s. 20-23.

25 Stenholm 1904 Tillæg nr. 11, s. 22.

26 Stenholm 1904 Tillæg nr. 11, s. 25.

27 Stenholm 1904 Tillæg nr. 11, s. 26-28.

familien kunne opholde sig på varme sommerdage.²⁸ Om der i 1685 også har været bygninger mod syd, så gårdspladsen til alle sider har været omkranset af bebyggelse, vides ikke med sikkerhed. Al den stund, at der i de bevarede skattemister fra 1680'erne-1690'erne omtales både heste og køer som hjemmehørende i bispegården, må der også have hørt en eller flere staldbygninger og måske også et vognhus til bispegården.²⁹

I brandtaksationen fra 1761 er bispegården fortsat beskrevet som opført alene i bindingsværk, og de tre respektive længer står der fortsat. Til gengæld var der så kommet en ny tværlænge til, der skilte gården fra haven. Hvornår denne tværlænge er blevet opført, vides ikke med sikkerhed. I biskop Jansens embedsperiode 1806-1827 var bispegårdens oprindelige hovedbygning i bindingsværk erstattet med en ny hovedbygning i tidens empirestil, mens gårdens øvrige bindingsværkshuse stod frem til 1930'erne, da saneringsprojekterne omkring Skt. Budolfi Kirke tog fart.³⁰

Fundet

Alt i alt var der med bispegården i Algade – i både bogstavelig og overført betydning – tale om en ejendom med masser af kulturhistorisk gods i. Det, der i særlig grad fangede Riismøllers og Iørgensens opmærksomhed i 1937, var dog fundet og udgravningen af en træbygget latrinkasse, der har været etableret i et gravet hul på bispegårdens grund. Nedgravede trækasser af forskellige konstruktioner fra middelalder og tidlig moderne tid er fundet i flere tilfælde i Aalborg, og generelt må de nok opfattes som tilhørende små latrinbygninger, der for længst er forsvundet. Typisk for disse latrinkasser har det næsten altid været, at de indeholdt spændende fund af forskellig art, og at de efter afsluttet brug, eller sideløbende, har fungeret som regulære affaldskasser.

Museumssagen, der omhandler latrinkassen fra bispegården, indeholder desværre ikke mange oplysninger om fundets nærmere omstændigheder.³¹ Disse må således findes især i de senere og typisk korte omtaler af fundet i diverse publikationer. Eksempelvis findes der i sagen ikke nogen præcis angivelse af selve fundstedet og latrinkassens placering på grunden. I en avisartikel umiddelbart efter fundet i december 1937 henførtes fundstedet dog til haven bag bispegårdens byg-

---

28 Stenholm 1904 Tillæg nr. 10, s. 18 og Tillæg nr. 11, s. 28.

29 Aalborg Rådstuearkiv: Repartitionsmandtaller over kopf- og kvæg m. fl. skatter: 1682-1692.

30 Værnfelt 1964, s. 163-164.

31 ÅHM 1582.

**Den udgravede latrinkasse
fra bispegården,
fotograferet af udgraveren
Peter Riismøller i 1937.
Nordjyllands Historiske
Museum**

ninger, hvor to store kastanjetræer netop havde stået.³² Også bankdirektør Iørgensen henviste i 1940 latrinkassens placering til pladsen sønden for bispegården.

Der er nok ingen tvivl om, at latrinkassen har været placeret ved eller i forbindelse med en af bispegårdens to eller tre længer, der lukkede gårdspladsen syd for hovedbygningen. Måske i forbindelse med de før omtalte staldbygninger? Måske kan det faktisk kommes lidt nærmere, for allerede i 1934 blev der gravet et tre meter bredt og op til 4,8 m dybt kabeltracé gennem hele bispegårdens østlige del til Skolegade og grundene syd for denne.³³ Ved dette omfattende gravearbejde blev latrinkassen ikke truffet. Det viser, at latrinkassen formodentlig ikke har befundet sig ved bispegårdens østlige længe.

I avisartiklen fra december 1937 beskrives kassen desuden som liggende kun 1,5 meter under daværende jordoverflade, og fra samme sted oplyses det, at selve udgravningen af kassen blev udført af museumsinspektør Peter Riismøller i selskab med den studerende Ramskou.³⁴ Ved beskrivelsen i museets fundprotokol

32 Avisartikel i Aalborg Stiftstidende 31. dec. 1937. Findes desuden i museumssag ÅHM 1582 som rapport R2.

33 Iørgensen 1934, s. 265.

34 Identisk med den senere nok så kendte inspektør Thorkild Ramskou ved Nationalmuseet og udgraver af Lindholm Høje.

af kassens enkelte fund opgives der dog et noget dybere fundniveau. Faktisk opgives der to forskellige dybder på henholdsvis 2,25 og 3,10 m under daværende jordhøjde. I begge tilfælde angives de forskellige dybder til at være kassens bund.

De fundne rester af selve kassen havde en højde på 0,60 m og målte 2,20 x 2,45 m i plan. Dette fremgår særligt af sagens eneste opmåling, der er en lidt skitseagtig tegning af selve kassen. Den var lavet af egeplanker, hvoraf der i siderne var bevaret rester af de 2-3 nederste. Bredden på disse var op til ca. 30 cm, mens der i dag ikke kan udledes noget sikkert om størrelsen på plankerne, der udgjorde kassens bund. Indvendigt i kassens hjørner og midt for tre af siderne var der fuldkantede stolper, op til ca. 10 x 10 cm i tværsnit. Hvorledes sideplanker og stolper evt. har været sammenføjet, meldtes der intet om. Udvendigt på kassens ene side fandtes rester af to vandrette, fuldkantede tømmerstykker. Hver af disse hvilede på tre små stolper, der var tappet gennem fra undersiden. Hvorledes denne udvendige konstruktion skulle opfattes, blev ikke klart. Senere i artiklen „Kulturhistorie i skarnkasser“, der udkom i *Danske Museer* 1953-1954, mente Aalborg Historiske Museums konservator, Sylvest Grantzau, at der måske endda var tale om spor efter to forskellige nødtørftshuse.³⁵

Genstandene fra latrinkassen

Ved udgravningen i 1937 kunne arkæologerne med det blotte øje konstatere tilstedeværelsen af et rigt genstandsmateriale, hvoraf hovedparten er bevaret til i dag.³⁶

Materialet er værdifuldt af to grunde: dels fordi der er mulighed for at knytte det til en kendt husholdning, og dels fordi det giver oplysninger om tidspunktet for kassens brug. Helt konkret består de overleverede fund af keramikkar, sko, dele af tønder og dele af glasflasker.³⁷ Til de vanlige brugsgenstande hører et lokalt fremstillet lerbåd, 27 cm i diameter, en hvid fajancetallerken og tre udtjente lædersko og skosåler. Flaskerne – for der er fragmenter af to flasker i fundet – er af tyndt grønt glas med talrige blærer. Det ene er en konkavflaskbund, 12 cm i diameter, det andet halsparti og skuldre af en anden flaske. Begge flasker er formodentligt også tysk arbejde. Men til de bedste stykker hører en række blå-hvide fajancer fra hollandske Delft.³⁸

Blandt disse er en lille medicinflaske, der er otte cm høj. I latrinkassen fandtes også to krukker. Den ene er formodentlig en potpourrikrukke. Sådanne krukker

---

35 Grantzau 1953-1954, s. 96.

36 Tak til Christian Vrångmose Jensen og til Stig Bergman Møller, Nordjyllands Historiske Museum, for adgang til fundene. Fundnr. Aahm 1582x9040-9056.

37 Grantzau 1953-1954, s. 96-98.

38 Tak til dr. Nina Linde Jasper, Terracottaincognita for identifikation af fajancerne fra Delft.

var til brug for tørrede blomster, der opbevarede her for at sprede velduft i stuer og kamre. Potpurrikrukken er dekoreret med omløbende blå mønstre i siksak. Den anden – en krukke med udfaldende munding – er dekoreret med blomstermønstre. Den blomstermønstrede krukke har på bundens inderside påmalet årstallet „1686“, der dermed giver en mulig post quem-datering for latrinkassens endelige tilfyldning.

I latrinkassen indgik også et skår af en underkop i porcelæn: blomstret med brun bagside: såkaldt Cappuchin-vare eller Kangxi-porcelæn, fremstillet i Kina. Hvornår denne type dukker op i Danmark, er endnu usikkert. Vi mangler præcist daterede arkæologiske fund,³⁹ men i hollandske fund introduceres typen omkring 1700, hvorfor vi må forvente, at den optræder samtidigt eller efter dette årstal i Aalborg.

En sidste genstand, der indgik i fundet i 1937, var et krus af gulgrønt glas med blomster samt en Kristusfigur med glorie og i blå kappe, alt i emalje. På glasset fandtes også en indskrift „A'MAS“ og årstallet 1667. Glasset var i mange stumper, men havde oprindeligt været 18 cm højt.⁴⁰

Latrinkassens datering

På baggrund af disse årstal daterede museumsinspektør Peter Riismøller latrinkassens brug ret snævert til årene 1680-1690.⁴¹ I artiklen „Kulturhistorie i skarnkasser“ oplyste konservator Grantzau dertil, at kassen var blevet overdækket før 1700.⁴² I dag kan dateringen nok synes en smule ambitiøs, og Grantzaus oplysning kendes der da heller ingen kilde til. Kassens datering må derfor – i mangel af naturvidenskabelige dateringer – hvile på analyser af de daterede genstande. Heraf fremgår, at latrinkassen med sikkerhed er lukket til efter 1686 og formodentlig omkring eller lige efter 1700 på grund af porcelænet. Den daterede krukke viser ikke tydelige spor af slid, hvorfor den vurderes at have haft en kort egenalder, da den havnede i latrinkassen. Derfor er den arkæologiske vurdering, at latrinkassen er lukket til lige omkring eller kort efter 1700. Ifølge Riismøllers optegnelser er alle genstandene fundet i samme niveau ved bunden af latrinkassen. Hvis det er korrekt, er det en demonstration af den betydelige spændvidde i dateringer: fra 1667 til 1686.

---

39 Bartels 1999, s. 189-190; Søndergaard-Kristensen 2014.

40 Sode 1999, s. 20.

41 Riismøller 1942, s. 174.

42 Grantzau 1953-1954, s. 97.

**Genstandsfund fra
biskoppernes latrinkasse**
Foto: Jette Linaa, Moesgaard
Museum

Identifikation af latrinkassens brugere

Sammenholder man denne datering med de skriftlige kilders oplysninger kan følgende tre familier og mulige brugere af latrinkassen identificeres. 1667-1672 ved man som bekendt ikke, hvem der boede i ejendommen, men i 1672 flyttede den netop udnævnte biskop Matthias Foss og hans familie ind i købmandsgården i Algade, der nu blev til bispegård.⁴³ Da Foss døde i embedet i 1683, flyttede enken og børnene ud, og den nye biskop Henrik Bornemann (1646-1710) og hans familie flyttede ind samme år.⁴⁴ Efter at Bornemann i 1693 var blevet udpeget til biskop på Sjælland overtog Jens Bircherod embedet og bispegården. Han modtog udnævnelsen i 1693, men først i vinteren 1694 ankom han og hustruen til Aalborg.⁴⁵ Bircherod døde i bispegården i 1708, men på dette tidspunkt har de tre biskoppers latrinkasse været taget ud af brug.⁴⁶

Den naturvidenskabelige analyse

„Der var meget godt i den Mødding“, skrev Christian Iørgensen i 1940 i bogen „Aalborg i Tusind Aar“.⁴⁷ Med disse ord hentydede han ikke kun til de fine arkæologiske genstande fra biskoppernes latrinkasse. Han tænkte også på de talrige organiske levn af både animalsk og botanisk karakter, som blev observeret i forbindelse med udgravningen af kassens møddingslag. Den udgravningsansvarlige

---

43 Stenholm 1904, s. 25.

44 Stenholm 1904, s. 112.

45 Stenholm 1904, s. 119-121.

46 Stenholm 1904, s. 131.

47 Iørgensen 1940, s. 24.

arkæolog, museumsinspektør Peter Riismøller, var under udgravningen udmærket klar over, at de organiske rester efter al sandsynlighed var en del af det udsmid og den afføring, som latrinkassen tydeligvis var fyldt op med. Han havde også øje for, at denne type artefakter kunne give et sjældent indblik i de fødeemner, der havde været anvendt i husholdningen på stedet. Følgelig registreredes alle planterester, som han kunne genkende under tømningen af latrinkassen.⁴⁸

Som led i de nye undersøgelser blev de oprindelige oplysninger om føde-resterne i latrinkassen samlet og genstuderet. Ifølge disse bestod de animalske rester i latrinkassen tilsyneladende især af knogler, herunder kyllingeknogler, samt østersskaller. Af planterester erkendtes især nødder i form af hasselnødder, valnødder og mandler. Der fandtes dog også mange frugtsten fra blomme og kirsebær.

Et fællestræk ved alle registrerede fødeelementer i latrinkassen var, at de var så store, at de kunne ses med det blotte øje. Man kunne derfor få den mistanke, at indholdet i latrinen aldrig var blevet egentlig analyseret under stereolup eller mikroskop, og at småelementer i latrinprøven derfor kunne være blevet overset.

En genundersøgelse af det gamle fund blev således pludselig relevant, og en eftersøgning efter eventuelt resterende prøvemateriale gik i gang.

Jagten på prøvemateriale gav heldigvis hurtigt pote. Godt nok var ingen planterester blevet udsorteret og gemt i forbindelse med tømningen af latrinkassen, men til gengæld dukkede der en lille klump fækaliereft op på magasinet på Nordjyllands Historiske Museum. Dette måtte siges at være noget af en positiv overraskelse. De ældste danske analyser af fortidige plantefund kan godt nok dateres til slutningen af 1800-tallet.⁴⁹ Dette til trods hørte det stadigvæk absolut til sjældenhederne, at der blev udtaget jordprøver til plante- og knogleanalyser på arkæologiske udgravninger i slutningen af 1930'erne.

Endvidere var der især to omstændigheder, der gjorde fækaliereften fra biskoppernes latrinkasse til noget ganske særligt, selv når der sammenlignes med moderne arkæobotaniske analyser. Den ene var, at vi her, som tidligere nævnt, havde at gøre med en latrinkasse, der med stor sikkerhed havde været anvendt af én eller nogle ganske få kendte husholdninger. Selv om der efterhånden findes adskillige arkæobotaniske analyser af latriner fra historisk tid, er det således helt usædvanligt, at man med en rimelig præcision kan fastslå, hvem disse latriner rent faktisk har tilhørt. En anden helt unik omstændighed, som kunne knyttes til netop denne nordjyske fækaliereft, var, at den muligvis ville kunne give et indblik i, hvad Aalborgs absolutte overklasse, som biskopperne jo har tilhørt, helt konkret har spist omkring år 1700. Resultaterne af analyserne fra netop denne latrinkasse ville derfor kunne holdes op imod arkæologiske og arkæobotaniske

---

48 Grantzau 1953–1954, s. 96; Iørgensen 1940, s. 24.

49 Eksempelvis Vedel 1873, s. 9; Rostrup 1877, s. 78–82.

Fækalieresten fra biskoppernes affaldskasse set fra neden. Foto: Rogvi N. Johansen, Moesgaard Museum.

Delingen af fækalieresten. Foto: Fenna Feijen, Moesgaard Museum

fund af mere „jævn“ social karakter både i Aalborg og andre steder. Af mindst lige så stor betydning er det dog, at vi her havde mulighed for at få et helt konkret indblik i hverdagens brug af planteføde på bispegården, der ville kunne sammenlignes med, hvad de historiske kilder, som omtaler bispegården, valgte at viderefortælle. Forventningerne til indholdet i den lille rest af fækalie fra Aalborg var derfor meget høje, da den ankom til det naturvidenskabelige laboratorium på Moesgaard Museum.

Ifølge de medfølgende informationer var fækalieresten blevet fundet i bunden af en itubrukt flaske. Hvordan resten var havnet i flasken, kan man kun gætte på. På samme måde kan man naturligvis ikke med sikkerhed vide, om afføringen stammer fra en af vores tre biskopper, en person i husholdningen eller en gæst i

bispegården. Men hvad end forhistorien har været, havnede flaskebunden med sit noget særprægede indhold i hvert fald til slut i bispegårdens latrinkasse sammen med andet affald.

Efter de ca. 80 års opbevaring på magasinet var prøven ikke overraskende tørret fuldstændigt ud og fremstod ved genopdagelsen meget kompakt i strukturen. Den havde fået påmalet protokol- og fundnummer og lå ikke længere i flaskebunden, selv om flaskens bundform tydeligt kunne ses på klumpens fine afrunding nedadtil. På prøvens underside kunne der med det blotte øje ses et lag bestående af frugtsten og en nøddeskal, mens prøvens øvre del tilsyneladende primært bestod af mindre plantefragmenter. Dette indikerede, at der først var røget lidt frugtsten og en nøddeskal – sikkert i form af madaffald, ned i flaskebunden – inden den efterfølgende blev fyldt med afføring. I toppen af klumpen sås et tydeligt aftryk måske fra et stykke træ eller lignende, og det er sandsynligt, at det er det, der har trykket fækaliernes ned i flaskebunden. Herudover var klumpens top ujævnt afrundet. Aftrykket oven i klumpen giver sammen med dens afrundede form indtryk af, at den ved optagelsen har udgjort et selvstændigt fund, der har adskilt sig i struktur fra det omgivende materiale i latrinkassen.

Opsummerende er et sandsynligt deponeringsscenario altså, at man først har smidt en flaskebund i latrinkassen som affald. Denne er herefter sikkert relativt hurtigt blevet fyldt op, først med en smule madaffald i form af frugtsten og nøddeskaller, hvorefter fækalier, som er havnet i latrinkassen, er blevet trykket ned i flasken. Den klare lagdeling mellem frugtstenslaget og den overlejrede fækaliere kunne indikere, at selve klumpen primært består af en enkelt klump afføring eller måske en enkelt natpottetømning snarere end generelt, opblandet materiale fra latrinen. Om fækaliernes herudover stammer fra en af vores tre biskopper, en person i husholdningen eller en gæst i bispegården, ved vi naturligvis ikke med sikkerhed. Dog kan et af fundene af planterester dog muligvis indsnævre feltet af besøgende på latrinet. Mere herom senere.

Efter modtagelsen af prøven på Moesgaard drejede det første, men helt essentielle spørgsmål inden prøveanalysen sig naturligvis om bevaringsgraden af de organiske levn i prøven. Umiddelbart tydede de velbevarede frugtsten og nøddeskallen langs bundens overflade på, at bevaringsforholdene for eventuelle planterester også inden i prøven var gode. De lovende gode bevaringsforhold blev yderligere bekræftet af et røntgenbillede, som afslørede talrige hulrum af form som frø og kerner i klumpens indre.

At bevaringsforholdene for planterester stadig var gode i en jordprøve, der havde ligget udtørret i ca. 80 år, kunne man absolut ikke tage som en selvfølge. Selv om plantemateriale i forseglede, fugtige og/eller våde lag ofte er yderst vel-

bevaret, påvirker en efterfølgende udtørring som regel bevaringen i meget skadelig retning.⁵⁰ Udtørringen kan i værste fald medføre, at planteresterne går helt til.

Prøvebehandlingen

Efter at de lovende røntgenbilleder havde sandsynliggjort, at prøven gemte på et stort indhold af planterester, blev det besluttet at opløse den øverste del af prøven for at analysere dens indhold af botanisk materiale. Den nederste afrundede del af prøven med de fint bevarede frugtsten og nøddeskallen blev derimod taget fra for at bevare den, som den var, for eftertiden. Dette blev gjort især af hensyn til muligheden for udstillingsbrug i fremtiden, men også med henblik på eventuelle fremtidige analyser af intakt prøvemateriale.

Prøven blev følgelig delt i to dele, hvor blot den øverste del af prøven, som bestod af 165 ml prøvejord, endte med en egentlig analyse. Overfladen af bunden på den intakte prøve blev dog også undersøgt under mikroskop, så de synlige planterester her kunne registreres.

Efter prøvedelingen bestod det næste led i prøvebehandlingen i at finde en optimal metode til at dissekere analyseprøven. Dette viste sig i praksis at være ret vanskeligt pga. jordprøvens meget kompakte skruktur. Først blev der eksperimenteret med at opløde mindre prøver i spritopblandet vand. Denne metode viste sig dog utilfredsstillende. De kompakte klumper lod sig simpelthen ikke opløse. Derfor blev det besluttet, at den mest hensigtsmæssige fremgangsmåde simpelthen ville være at pille prøven fra hinanden, som den var, og at gennemse den i tør tilstand. Denne metode var meget velegnet til erkendelse af mere robuste elementer i prøven såsom frø og kerner. Mere skrøbelige elementer som f.eks. småflager af frugtskind og især klid fra mel kunne til gengæld stort set ikke ses i de tørre jordklumper. Derfor blev 100 ml af den dissekerede tørre prøve oplødt i spritopblandet vand efter „tørgennemsynet“, så der også var mulighed for at få et delvist indblik i denne fundgruppe. Imidlertid må man stadig regne med, at en del plantegrupper ikke vil kunne erkendes under analysen. Eksempelvis bladplanter som kål og salat, løgplanter og rodfrugter er så skrøbelige, at de stort set aldrig findes i arkæobotaniske prøver, og denne type plantematerialer blev da heller ikke fundet i prøven.

Som håbet – efter de lovende røntgenbilleder – gemte prøven på store mængder planterester, ikke overraskende især fra fødeplanter (se tabel 1). Også antallet af forskellige plantearter i prøven var ganske imponerende, særligt når man tager den ret lille prøvemængde på 165 ml gennemset materiale i betragtning.

---

50 Jacomet & Kreutz 1999, s. 57–59; Popper 1988, s. 57; Renfrew 1973, s. 17; Viklund 1998, s. 30–31; Renfrew & Bahn 1991, s. 58–60.

	Analyseret prøve fra overdelen af	Scannet affaldslag fra undersiden af	
Jordprøvestørrelse (ml.)	prøven	prøven	Jordprøvestørrelse (ml.)
Kulturplanter, danske navne:	165 ml	?	Kulturplanter, latinske navne:
Blomme/kræge	1 cf.	1	<i>Prunus domestica</i>
Sandsynlig Blomme/Kræge	1		<i>Prunus cf. domestica</i>
Boghvede (frøskaller)	2F		<i>Fagopyrum esculentum</i>
Brombær	5		<i>Rubus fruticosus</i>
Bølle	2		<i>Vaccinium sp.</i>
Figen	112	XXXXX	<i>Ficus caria</i>
Hassel (nøddeskal)		1F	<i>Corylus avellana</i> (nøddeskal)
Hindbær/Korbær	42		<i>Rubus idaeus/caesius</i>
Hindbær/Korbær/brombær	20		<i>Rubus idaeus/caesius/fruticosus</i>
Almindelig			<i>Panicum miliaceum/Setaria italica</i>
Hirse/Kolbehirse (frøskal)	1		
Humle	1		<i>Humulus lupulus</i>
Fugle-Kirsebær/Surkirsebær	1	7+1 cf.	<i>Prunus avium/cerasus</i>
Klid (X-XXXXX)	X		Klid (X-XXXXX)
Multebær	21+21F	XX	<i>Rubus chamaemorus</i>
Sandsynlig Multebær	1+4F		Cf. <i>Rubus chamaemorus</i>
Ribs (blomsterbaser)	5		<i>Ribes rubrum</i>
Ribs/Solbær	90		<i>Ribes cf. rubrum/nigrum</i>
Ribsfamilien	16+11F	XX	Ribesaceae
Skov-Jordbær	128	XXX	<i>Fragaria vesca</i>
Solbær (blomsterbase)	1		<i>Ribes nigrum</i>
Sort Peber	1		<i>Piper nigrum</i>
Tandbægret Vårsalat	1		<i>Valerianella dentata</i>
Vin	15+11F	X (1)	<i>Vitis vinifera</i>
Æble/Pære	2+3F		<i>Malus/pyrus sp</i>
Ukrudt, danske navne:			Ukrudt, latinske navne:
Almindelig Spergel	1		<i>Spergula arvensis</i>
Bleg Pileurt/Fersken-Pileurt	8+3F		<i>Persicaria maculosa/lapathifolium</i>
Græs/Korn	3F		Poaceae/cerealia
Sandsynlig Græs	5		Cf. Poaceae
Gåsefod	1F		<i>Chenopodium sp.</i>
Hedelyng (stængel med blade)	1F		<i>Calluna vulgaris</i>
Kurvblomstfamilien	1		Asteraceae
Kål	4		Brassica sp.
Ranunkel	1		<i>Ranunculus sp.</i>
Almindelig Rødknæ	1		<i>Rumex acetosella</i>
Snerle-Pileurt	9		<i>Fallopia convolvulus</i>
Star	1		<i>Carex sp.</i>
Vej-Pileurt	2		<i>Polygonum aviculare</i>
Andet:			Andet:
Insektrester/-æg (X-XXXXX)	XX	XX	Insektrester/-æg (X-XXXXX)
Trækul (X-XXXXX)	XX	XX	Trækul (X-XXXXX)
Knogle (X-XXXXX)	XX (heriblandt en enkelt mellem- fodsknogle af kattekillig)	XX	Knogle (X-XXXXX)

Resultatet af de arkæobotaniske analyser af fækalielumpen fra bispegårdens latrinkasse. Med mindre andet er anført, består alle planterester i tabellen af sten frø eller kerner. Følgende øvrige noter gælder vedrørende læsningen af tabellen: „F“ markerer fragmenter, „cf.“ markerer en sandsynlig men ikke fuldstændig sikker bestemmelse, og „sp.“ markerer, at planteresten kunne bestemmes overordnet til slægt men ikke nærmere til art. Det skal også nævnes, at flere elementer i prøven ikke er optalt men er vurderet subjektivt med 1 til 5 X'er. „X“ markerer her mindste prøvemængde og „XXXXX“ den største.

Knoglematerialet i prøven

Ud over de mange plantedele fandtes der en lille rest småknogler og knoglefragmenter i prøven. Disse blev efterfølgende analyseret af zooarkæolog Susanne Østergaard fra Moesgaard Museum. Hovedparten af de små knoglestumper kunne ikke identificeres og er derfor vanskelige at tolke. En enkelt knogle viste sig imidlertid meget overraskende at være mellemfodsknoglen på en kattekilling. Dette diminutive fund er i dag det eneste vidnesbyrd om en ganske lille beboer i bispegården, der ellers ikke er nævnt i de historiske kilder. Om killingen selv er faldet i latrinkassen, eller om den f.eks. er blevet aflivet eller simpelthen var dødfødt, inden den blev smidt i latrinkassen, kan vi dog ikke vide.

Ukrudtet

Killingeknoglen er sammen med en smule trækulsfragmenter med til at vise, at ikke alle indslag i prøven er måltidsrester, men nok i stedet afspejler en opblanding med øvrigt møddingsaffald i latrinkassen. Også flere ikke-typiske fødeplanter, der fandtes i prøven, repræsenterer sandsynligvis generelt affald snarere end mad. Til denne gruppe hører et antal ukrudtsarter, der typisk vokser på marker og andre hyppigt omrodede jordtyper, enge eller heder. Ukrudtsplanterne kan være blevet bragt til stedet enten sammen med indhøstede afgrøder, hør, gulfvstrøelse, optændingsmateriale e.l. eller har alternativt måske simpelthen vokset på området ved bispegården.

Til gruppen af ukrudtsarter, der findes hyppigt især på marker og anden ofte omrodet jord kan nævnes snerle-pileurt, bleg/fersken-pileurt, vej-pileurt og gåsefod.⁵¹ Andre ukrudtsarter med mere varierede vækstkrav, men hvoraf flere ud over på marker også kan findes f.eks. på enge og heder kan nævnes kål, hedelyng, star, ranunkel, almindelig rødknæ og almindelig spergel.⁵² To planterester, som sikkert heller ikke afspejler måltidsrester, men som kræver en særlig omtale, er et frø af henholdsvis tandbægret vårsalat og humle. Begge de to arter forekommer vildt, men har sikkert også været kulturplanter, man ofte har dyrket og udnyttet. Ved tandbægret vårsalat kan man have spist bladene som salat. Man har altså ikke spist frøene, som var det, der fandtes i latrinkassen. Humle har man typisk anvendt i forbindelse med produktion af øl.⁵³

---

51 Hansen 1993, s. 173–177, 191–194; Mossberg & Stenberg 1994, s. 68, 70, 72, 80–84.

52 Hansen 1993, s. 121–125, 150, 190, 239–241, 254, 612–640.

53 Brøndegaard 1979, bd. 2 s. 107–117; Hansen 1993, s. 135, 482; Mossberg og Stenberg 1994, s. 64, 428.

Måltidsresterne i latrinkassen⁵⁴

Bortset fra, at de små knoglestumper, der blev fundet i prøven, muligvis afspejler, at man har spist kød, bestod langt den overvejende del af måltidsresterne i prøven af plantedele. De mange spiselige plantearter i analyseprøven antyder, at det sandsynligvis ikke er et enkelt måltid, som er repræsenteret i prøven. Det er nok snarere en sammenblanding af forskellige måltider som har været spist inden for en kortvarig periode.

Blanding af forskellige måltidsrester i prøven betyder sammen med de tidligere nævnte uens bevaringsmuligheder for forskellige plantegrupper, at man ikke kan udskille egentlige måltider i forbindelse med en analyse. Analysen giver i stedet et indblik i fundets enkeltbestanddele, og det er disse bestanddele, der herefter skal diskuteres. Som det tydeligt fremgår af tabellen, kom størstedelen af planteresterne i latrinklumpen fra frugter og bær. Der optræder dog også enkelte andre plantegrupper i materialet, herunder flere rester af formodede markafgrøder.

Markafgrøder

Resterne af formodede markafgrøder bestod mestendels af et mindre antal småfragmenter af korn, der ikke kunne nærmere bestemmes til kornsort. Kornet bestod af ganske små flager, hvilket antyder, at det har været malet. En del af det spiste måltid har derfor efter al sandsynlighed bestået af brød, grød eller et andet madprodukt, der var baseret på mel. Kornfragmenterne i prøven var karakteriseret af en relativt dårlig bevaring, som højst sandsynligt skyldes udtørringen af prøven og de ca. 80 år på magasinet. Dette betyder, at det desværre ikke var muligt at vurdere vigtigheden af kornprodukter i måltidet set i forhold til de øvrige måltidsrester.

Ud over korn fandtes der også enkelte rester af hirse og boghvede i latrinklumpen. Hirse bliver aldrig en særlig almindeligt dyrket art i Danmark. Den optræder dog sporadisk allerede fra omkring slutningen af stenalderen og frem og findes også i enkelte fund fra middelalderen.⁵⁵ I alle danske fund fra forhistorisk til tidlig moderne tid er det underarten almindelig hirse, der optræder i fundene. Det er derfor sandsynligt, at det ikke nærmere identificerbare hirsefragment fra bispegården også er almindelig hirse. Boghvede, hvoraf der fandtes to fragmenter

---

54 Vedrørende gennemgangen af planteresterne i teksten gælder, at der for forståelsens skyld er brugt de almindeligt anvendte betegnelser frø, sten, kerner og skaller, snarere end de videnskabeligt korrekte botaniske udtryk.

55 Robinson 2000, s. 283; 2003 s. 148; Karg 2007, s. 145.

af frøskaller i den analyserede prøve, blev sandsynligvis dyrket i Danmark fra middelalderen og fremad.⁵⁶

Om boghveden i latrinkassen er det værd at bemærke, at det er frøskallerne og ikke selve frøene, der blev fundet i biskoppernes latrinkasse. Boghvedens skaller blev således normalt ikke spist af mennesker, men var dog stadig en ressource, som ud over til dyrefoder blev anvendt f.eks. til gulvstrøelse, fugtisolering og pakkemateriale til beskyttelse af skrøbelige genstande. Boghveden i latrinkassen var derfor ikke nødvendigvis blevet bragt til stedet som føde, men til et helt andet formål.

At boghveden kan have indgået i et måltid i bispegården, skal dog fortsat tages i betragtning. I 1600-tallet blev boghvede primært dyrket på Fyn, hvorfra man forsynede resten af riget.⁵⁷ Allerede i 1630'erne skrev forfatteren og økonomen Arent Berntsen (1610-1680) i sin beskrivelse af Fyn i sit store økonomisk-statistiske værk „Danmarckis oc Norgis Fruchtbar Herlighed“ om de „skiøne Boghvede Gryn/som Indvaanerne vide at berede/de icke allene sig selff til god Ophold oc nafnkundig Spise/jdelig kunde haffve at bruge: Men endoc med det øfrige vit om-liggende Lande kunde forsørge“.⁵⁸ Boghveden blev helt op i det 20. århundrede anvendt til både vælling og pandekager, men at boghveden i almindelighed og på Fyn i særdelshed blev anvendt til grød, vidste altså allerede Arent Berntsen.⁵⁹ I margen til sin beskrivelse af den fynske boghvedes fortræffeligheder havde han derfor også skrevet stikordet „Fynbo Grød“. Nogle årtier senere fik den bereste læge Holger Jacobæus (1650-1701) under et besøg hos toldereren i den fynske købstad Assens serveret „Fynbo-grød“ til aftensmad. I den forbindelse oplyste de fynske værter dertil Jacobæus om, at „naar en Fynbo gaar forbi en Ager med Boghvede/rocker han med Hagen“.⁶⁰

Så vidt Berntsen og Jacobæus, men kan der så spores en mulig forbindelse mellem de fynske boghvedemarker og den analyserede prøve? Det er faktisk tilfældet. Biskop Jens Bircherod var født i Odense og levede her, indtil han 16 år gammel blev indskrevet som studerende ved Københavns Universitet.⁶¹ Med jævne mellemrum vendte Bircherod tilbage til sin fødeø, og måske han i den forbindelse har taget boghvede med tilbage til Aalborg. Eller har han købt det af en fremmed købmand, der har været på besøg i Limfjordsbyen? Helt afvises kan det altså ikke, at boghvedeskallerne kan spores tilbage til en skål med boghvedegrød, -vælling eller måske endda en pandekage, der er blevet serveret i bispegården og

56 Brøndegaard 1979 bd 2, s. 136–145; Karg 2007, s. 145.

57 Brøndegaard 1979 bd 2, s. 136–145; Karg 2007, s. 145.

58 Berntsen 1971, første bog s. 95–96.

59 Koed Westergaard 1988, s. 158.

60 Maar 1910, s. 29.

61 Stenholm 1904, s. 116–117.

fortæret af biskoppen selv, hans hustru eller andre gæster og familiemedlemmer i Bircherods embedsperiode 1694-1708.

Bær, frugter og nødder

Resterne af nødder, bær og frugter i materialet afspejler sandsynligvis en blanding af indsamlede planter, som kan have været dyrket lokalt og endelig også flere formodet importerede planter. Hjemlige planter og importplanter kan ofte være vanskelige at adskille, men man kan dog sige, at gruppen af fødeplanter, som man kan have indsamlet eller dyrket lokalt, fylder relativt meget i det analyserede materiale.

Flere af de formodet hjemligt dyrkede eller indsamlede planter i prøven udgøres af frugter og nødder. En med sikkerhed importeret art er dog mandel. Denne art blev nævnt under den arkæologiske udgravning af latrinkassen, men blev desværre ikke genfundet i herværende analyse. Heller ikke valnød, der muligvis var importeret, men som ellers godt kan dyrkes og også blev dyrket herhjemme i tidlig moderne tid, blev genfundet i de nye undersøgelser.⁶² Dette blev til gengæld både hasselnød, kirsebær og blomme, som i øvrigt er ganske almindeligt forekommende arter i arkæobotaniske prøver op igennem middelalderen og i tidlig moderne tid.⁶³ Det samme gælder æble og pære, hvis kerner fandtes i selve analyseprøven. Desværre kunne det ikke ses på de få æble/pære-kerner i prøven, om det drejede sig om henholdsvis den ene eller den anden art.

Rent tolkningsmæssigt stammer langt den overvejende del af de analyserede levn fra bær, frugter og nødder i den undersøgte fækalielump efter al sandsynlighed fra spiste måltider.

Da man ikke sluger hasselnøddeskaller og normalt heller ikke synker kirsebærsten og blommestemmen, er det imidlertid sandsynligt, at resterne af netop disse arter nok snarere repræsenterer madaffald end egentlige måltidsrester. Denne antagelse understøttes også af arternes forekomst i de analyserede prøver. Bortset fra et enkelt eksemplar af kirsebær og blomme, som optrådte i selve afføringsprøven, fandtes alle øvrige rester af frugtsten og nøddeskal i det formodede affaldslag på fækalielumpens underside.

---

62 Brøndegaard 1979, bd. 1 s. 234-238.

63 Karg & Robinson 2002, s. 136; Karg 2007, s. 147-148.

Bær

Hovedparten af planteresterne i de undersøgte latrinprøver bestod af rester af bær, hvoraf de fleste formodentlig har været plukket herhjemme. Gode eksempler på hjemmehørende bærplanter er skovjordbær, hindbær/korbær og brombær, der findes langt tilbage i forhistorisk tid, og som uden tvivl har været indsamlet og spist siden stenalderen.⁶⁴ Også bølle, som dækker over arterne tranebær, melbærris, tyttebær, blåbær og mosebølle, vokser vildt i Danmark og kan have været indsamlet måske endda på hedeområder uden for Aalborg.⁶⁵ Ribs/solbær optræder i en del eksemplarer i latrinkassen og kan både have været indsamlet i naturen eller komme fra dyrkede buske. De to arters frø ligner hinanden meget, men hovedparten af resterne fra de to arter var dog sandsynligvis fra ribs. Solbær fandtes således kun med sikkerhed i form af en enkelt blomsterbase.

Det arkæobotaniske fund af ribs og solbær i prøven var en stor overraskelse. Ifølge de nyeste arkæobotaniske fundoversigter er de to fund således faktisk de hidtil ældste nærmere identificerede i Danmark.⁶⁶ Historiske kilder omtaler dog allerede ribs, første gang omkring slutningen af middelalderen, og den nævnes også i en del tilfælde fra 1600-tallet og fremad i tid. Solbær betegnes til gengæld først som en mere almindelig brugsplante herhjemme fra starten af 1800-tallet, da den ligesom ribs både blev spist som bær, syltetøj og marmelade samt brugt til f.eks. saft, vin og brændevin.⁶⁷ En mulig grund til den sene udnyttelse af solbær kan være, at der tilsyneladende var en del mennesker, som fandt dens smag og lugt kraftig og ubehagelig. Dette plagede dog ikke bispegårdens beboere. I hvert fald må nogen på stedet have fundet behag i solbærsmagen, hvilket understreges af det usædvanligt tidlige fund af denne art i latrinkassen.

Ribs og solbær er ligesom i Danmark fraværende i fund fra middelalder og tidlig historisk tid i både Sverige, Norge og Finland, men findes til gengæld i de tyske fund, ribs allerede fra 1200-1300 tallet og solbær fra 1500-tallet og frem.⁶⁸ De optræder også i fund fra det nordlige Polen og Estland i middelalder/tidlig moderne tid.⁶⁹ Fødeudnyttelsen af især solbær i bispegården kan derfor meget vel have været inspireret af madvaner fra enten syd eller øst. I den forbindelse er det værd at bide mærke i, at både Foss og Bircherod i deres unge år havde foretaget

---

64 Brøndegaard 1979, bd. 3, s. 153–157, 163–167; Jensen 1985, s. 36–95; Hansen 1993, s. 278–279, 292; Mossberg og Stenberg 1994, s. 204, 222; Karg & Robinson 2002, s. 136; Karg 2007, s. 147–148.

65 Hansen 1993, s. 256; Mossberg & Stenberg 1994, s. 336–338.

66 Karg & Robinson 2002, s. 136; Karg 2007, s. 147–148; Robinson 2000, s. 283, 2003, s. 148; Robinson et al. 2009, s. 124–125.

67 Brøndegaard 1979, bd. 3, s. 46–49.

68 Hjelle 2007, s. 161–179; Karg 2010, s. 115–125; Viklund 2007, s. 119–135; Alsleben 2007, s. 13–34.

69 Karg 2010, s. 115–125.

store dannelses- og uddannelsesrejser til Europas universiteter og hovedstæder.⁷⁰ Her vil de uden tvivl også have stiftet bekendtskab med nye fødevarer og spisevaner, som de så efterfølgende kan have taget med tilbage til Danmark og Aalborg.

Blandt bærforekomsterne i prøven var ikke alene fundet af ribs og solbær usædvanlige indslag, der kan være med til at indikere bispegårdens position og særstatus i byen. Også tilstedeværelsen af multebærfrø var på samme måde yderst overraskende. Multebærfrøene i latrinprøven udgør således den muligvis ældste arkæobotaniske forekomst i Danmark.⁷¹ Selv om resterne af multebær i latrinkassen i princippet kan afspejle lokalt indsamlede bær, idet der findes sjældne vildtvoksende forekomster af arten i de mere nordlige egne af Danmark, er det dog langt mere sandsynligt, at de kan ses som udtryk for import.⁷² I 1600-tallet og frem blev der således tilsyneladende indført hele skibsladninger af multebær til Danmark fra Norge, hvor multebær var en stor eksportvare.

Størsteparten af det nordjyske korn, der blev udskibet fra Aalborg omkring år 1700, blev afsat i det sydlige Norge. Handlen på tværs af Kattegat blev ofte varetaget af norske skippere, der på deres skuder sejlede tømmer, tjære og jernvarer til Aalborg, hvor de så fik korn, kød, smør og tekstilvarer med i returlast.⁷³ En naturlig tolkning af fundene af multebærfrøene i latrinkassen vil derfor være at betragte dem som et sandsynligt eksempel på en norsk importvare, der har taget turen over Kattegat til Aalborg.

Figner og vindruer

Ud over multebær kunne to andre sandsynlige importerede arter i fækalieprøven være vin og figen, der findes i en del danske fund allerede fra 1200-1300-tallet.⁷⁴ Der er dog også overvejende sandsynlighed for, at sådanne frugter er blevet dyrket lokalt, og af ejendomshandlen mellem kronen og biskop Foss' arvinger fremgik det som bekendt, at der fulgte både en frugt- og en lysthave med til bispegården. Haverne krævede øjensynligt en vis arbejdsindsats at vedligeholde, i hvert fald i Bircherods tid, da der hvert forår blev ansat svende og koner til at grave og luge haven.⁷⁵ Bircherods hustru holdt af at spadsere her og plukke blomster, men hvad nu med figentræer og vinranker?⁷⁶ Blev sådanne træer og frugter dyrket i bispegårdens have?

---

70 Stenholm 1904, s. 101 og 117.

71 Andersen & Moltsen 2007, s. 260-261; Karg 2010, s. 115-125.

72 Hansen 1993, s. 278; Mossberg og Stenberg 1994, s. 202.

73 Hervig 1995, s. 241 og 247.

74 Karg 2007, s. 147-148.

75 Molbech 1846, s. 422.

76 Molbech 1846, s. 432.

Hvis man konsulterer Jens Bircherods bevarede dagbøger, tyder meget på det. 24. september 1694 noterede Bircherod sig, at man denne dag i Aalborg „Om Morgenen tidlig“ oplevede en stærk rimfrost, „hvorved alle Morbær-Træer og Vinranker som næste Dag tilforn stod deilige og grønne, i en Hast fældede deres Blade“.77 Året efter, nærmere bestemt 27. september, var den gal igen: „Nu begyndte hos os den skarpe Nattefroste, hvorved Vindruer, Morbær og andre deslige Frugter, som hidindtil, formedelst den usædvanlige Sommerkuld, ej var kommen til deres maturitet, slet henvisnede og affaldt“.78

Bispegårdens tre familier

Som tidligere nævnt er det muligt at kombinere de arkæologiske fund fra bispegårdens latrinkasse med det skriftlige kildemateriale fra 1600-tallets Aalborg. Hensigten hermed vil først være at fastlægge husstandens størrelse og latrinkassens mulige brugere og dernæst at undersøge de mulige forbindelser mellem oplysningerne i de skriftlige kilder, de fundne genstande og analyseresultaterne fra den udtagne prøve fra fækalieresten.

For Foss, Bornemann og Bircherod boede naturligvis ikke alene i den store bispegård. De bevarede skattelister kan således give os et indblik i antallet af beboere og husdyr i bygningerne. Når dette kan lade sig gøre, skyldes det, at Christian 5. i 1678 introducerede en kombineret kopf (hoved)-, kvæg – og rentepengeskat til finansiering af den igangværende krig mod Sverige.⁷⁹ For Aalborgs vedkommende er skattelisterne bevarede for 1678, 1682-1685 og 1687-1692, så det bliver altså familierne Foss og Bornemann, vi kan hilse på, mens Bircherod på dette tidspunkt endnu ikke var bosat i Aalborg. Indbetalingen af renteskatten kunne foregå frivilligt og anonymt, mens der for kopf- og kvægskattens vedkommende er bevaret offentlige skattelister. Undersåtterne var inddelt i rangklasser alt efter husstandens sociale status og de deraf følgende forventninger til deres ydeevne. Biskoppen i Aalborg var placeret i samme rangklasse som byens borgmestre og rådmænd, de i købstaden boende adelsfolk og de øvrige kongelige embedsmænd.⁸⁰ Med skattelisten i hånden bliver det således muligt at gå igennem porten til bispegården i Algade og hilse på Foss og Bornemann samt deres familier, tjenestefolk og husdyr.

Første gang takseringsmændene bevægede sig igennem Algade og besøgte den nye bispegård med opkrævninger af kopf- og kvægskatten for øje, var 11. november 1682. Denne dags dato bestod husstanden af biskop Foss, hustruen Margrethe

---

77 Molbech 1846, s. 298.

78 Molbech 1846, s. 309.

79 Rafner 2008, s. 129-130.

80 Riismøller 1942, s. 158-159.

Axelsdatter Aand og to døtre, der alle blev takseret til at skulle betale seks rigsdaler i skat. Dertil kom „1 lille Præstedatter af Samsø“, der åbenbart var sat i pleje i bispegården. Hun blev takseret til tre mark. Dernæst var det de ansatte og tjenestefolkenes tur. Foss havde en skriver, en såkaldt „ammanensis“, til at hjælpe sig i det daglige administrations- og skrivebordsarbejde, ligesom en kusk var påkrævet i forbindelse med de mange visitatsrejser, der fulgte med embedet som biskop. Endelig var der tre tjenestepiger ansat til at bistå Margrethe Axelsdatter Aand i den daglige husholdning.⁸¹

Da vurderingsmændene kom tilbage året efter, var Foss afgået ved døden. Eftersom der nu ikke var brug for en skriver, var denne blevet afskediget. Desuden var der nu en ko mindre i stalden. 1684 var der dog igen trængsel i bispegården ved Algade. Den netop udnævnte biskop Henrik Bornemann havde ikke blot medbragt hustru og tre børn, men også en ny skriver, en huslærer til børnene, en ko og hele seks tjenestefolk. En kusk nævnes ikke særskilt, men tilstedeværelsen af de to heste vidner fortsat om den rejseaktivitet, der knyttede sig til embedet.⁸² Fra 1685 til 1692 sker der ikke de store variationer i husstandens størrelse i bispegården. I Algade finder vi i disse år således 10-13 bofaste individer, hvortil kom heste og kreaturer samt eventuelle gæster og logerende. Bircherod og hans hustru var barnløse, og selv om medlemmerne af Bircherods husholdning ikke er registreret i de pågældende skattelister, ved vi fra hans dagbog, at der også i hans embedsperiode boede tjenere, tjenestepiger og heste i bispegården.⁸³

Fra samme dagbog ved vi desuden, at såvel familiemedlemmer som gejstlige kolleger og kongelige embedsmænd på gennemrejse gerne kom til middag eller overnattede en eller flere nætter i bispegården.⁸⁴ Det siger sig selv, at tilstedeværelsen af alle disse levende væsner har været ensbetydende med en daglig produktion af en mængde skrald, madrester og ekskrementer fra mennesker og dyr. Noget af dette affald er således blevet båret ud af bispegården og transporteret over gårdspladsen. Det må være bispegårdens tjenestepiger, der har kastet affaldet og det knuste service fra køkken og spisebord i latrinkassen, ligesom det er nærliggende at forestille sig, at beboernes natpotter også er blevet tømt her.

De arkæologiske fund og det skriftlige kildemateriale

Ikke kun i forhold til deres placering i den øverste ende af de rangordnede skattelister, men også i en række andre økonomiske og kulturelle forhold satte vore tre biskopper deres aftryk på Aalborg. Foss, Bornemann og Bircherod må alle som

---

81 Aalborg Rådstuearkiv: Repartitionsmandtaller over kopf- og kvæg m. fl. skatter: 1682.

82 Aalborg Rådstuearkiv: Repartitionsmandtaller over kopf- og kvæg m. fl. skatter: 1684.

83 Molbech 1846, s. 340.

84 Molbech 1846, s. 415, 418-419, 426.

én betegnes som veluddannede mænd, der alle havde lange uddannelsesforløb og erhvervs erfaringer som lærere, prædikanter og professorer med sig i bagagen, da de kom til Aalborg. Foss og Bircherod havde dertil begge studeret ved universiteter i såvel Tyskland som Italien.⁸⁵ Foss ejede ikke blot flere huse og ejendomme i Aalborg, men var også i besiddelse af herregårdene Hvidstedgaard i Vendsyssel og Høstermark i det østlige Himmerland, mens Henrik Bornemann skænkede rige pengegaver til skole og fattighus.⁸⁶ Sidste mand på posten, Jens Bircherod, interesserede sig ikke blot for historie, slægtsforskning og gamle dokumenter, men førte allerede før sin udnævnelse til biskop en udførlig dagbog, hvis oplysninger også er blevet anvendt i denne artikel.⁸⁷

Et vidnesbyrd om vore tre biskoppers internationale orientering og smag for nye eksotiske varer er førnævnte fund af et stykke af en underkop af kinesisk porcelæn. Omkring 1700 indgik sådanne underkopper som tilbehør til de skåle, som varm te blev serveret i.⁸⁸ Underkopperne var både tynde og skrøbelige, så der er ikke noget odiøst i, at en sådan er blevet ødelagt under opvasken eller tabt på køkkenets stengulv. Nydelsen af kaffe og varm chokolade var på latrinkassens tid fortsat i sin vorden i Aalborg, men te kendte man til gengæld godt.⁸⁹ I „Den danske tehistorie“ har Annette Hoff påpeget, at netop den danske præstestand, der i forbindelse med deres uddannelse på Københavns Universitet havde haft deres gang på hovedstadens mange tehuse, udgjorde foregangsmændene, når det kom til at introducere te, tedrikning og alt til faget hørende til landbefolkningen.⁹⁰ Foss, Bornemann og Bircherod havde alle startet deres karriere som studerende ved Københavns Universitet, hvor de næppe har kunnet undgå at stifte bekendtskab med te. I de lange timer over bøgerne på kolde studerekamre har en skål varm te uden tvivl været en både kærkommen og opkvikkende forfriskning.

Underkoppens ejer kan dog ikke lokaliseres præcist. Af vores tre biskopper er det kun Bircherod, som vi med sikkerhed ved, har drukket te. Det fremgår af hans dagbog fra 16. november 1697, da biskoppen fortalte, at han dags dato, under et besøg hos baron Jens Juel i København, havde fået serveret „Thee“. Når det helt specifikt anføres, hvad der blev serveret og drukket hos baronen, kunne det tyde på, at det var en af de første gange, Bircherod smagte denne varme drik.

Også lokale madvarer blev fortæret i bispegården. Da latrinkassen blev udgravet i 1937, havde dette efterladt sig spor i form af østersskaller og kyllingeknogler. Østers var kommet på mode allerede i 1500-tallet, men da Limfjordens vestlige udløb i Nordsøen var sandet til i 1100-tallet med tilsvarende lavt indhold af salt-

---

85 Stenholm 1904, s. 100–103, 111–112 og 116–118.

86 Orlien og Petersen 2010, s. 104 og 107; Riismøller 1942 s. 151.

87 Molbech 1846; Stenholm 1904 s. 130.

88 Hoff 2015, s. 57–59.

89 Poulsen og Christensen 1990, s. 84; Hoff 2015, s. 11–17.

90 Hoff 2015, s. 177–188.

vand til følge, kunne østers ikke trives her. De østers, der er blevet fortæret i bispegården, må derfor være blevet hentet til Aalborg fra enten Skagen eller Læsø, så helt friske har de altså ikke været.⁹¹ Kyllingerne har man til gengæld haft lige ved hånden i bispegårdens hønsegård, hvis man da ikke har købt dem fra bøndernes vogne på de ugentlige torvedage.

At der blev spist godt og meget i bispegården, ses af biskop Jens Bircherods bevarede dagbøger. Allerede ved sin ankomst til Aalborg, i marts 1694, betroede biskoppen dagbogen den fine modtagelse, som byens bedre borgerskab havde arrangeret for ham og hans familie. Her bed den nye biskop ikke mindst mærke i den opulente velkomstmiddag: „Til Aftensmaaltid sendte samme Godtfolk os fra deres Huus syv skønne Retter Mad“.⁹² De syv retters indhold og sammensætning omtaler vores biskop desværre ikke. Fra et fødselsdagsdigt, som herredsfoged Jacob Knudsen Schandorph i året 1700 skrev til sin ven, sognepræsten Jens Blytækker i Salling, ved vi dog, hvad en bedre middag blandt Limfjordslandets gejstlige og verdslige embedsmænd ideelt set kunne bestå af. Man startede i dette tilfælde med krydrede, fede og søde supper med rigelige mængder af perle- og risengryn.⁹³ I Salling efterfulgtes supperne af postejer og stegt vildt med syltede frugter som tilbehør. Dernæst kom fisk, hvidkål og pølser på bordet, førend fødselsdagsmiddagen blev afsluttet med vaffer, makroner og marcipan, der var sølet ind i sukker. Alt sammen naturligvis skyllet ned med de bedste vine.⁹⁴ Sådan kan det også være gået for sig ved Bircherods ankomst til Aalborg, hvor borgerne naturligvis har serveret det bedste, som byen formåede.

Hvem ved? Måske stegte aborrer med løg og gulerødder, og dertil rhinskvin at drikke, har udgjort en af de syv retter. Netop stegte aborrer med sådanne grøntsager som tilbehør, bad stiftlensmand Kaj Lykke sine folk om at tilberede, da han vendte hjem til Aalborg i efteråret 1660.⁹⁵ Bircherods glæde blev næppe mindre, da han efter velkomstmiddagen blev vist rundt i bispegården og kunne konstatere, at køkkenet og kældrene stod fuldt forsynede med ”Victualier, til vor Husholdnings Anfang”.⁹⁶ Måske der her var tale om forråd og forsyninger i stil med indholdet af et spisekammer fra Helsingør. Her fandt man i 1619 to tønner lammekød, en tønne oksekød, en tønne tørrede hvillinger samt makrel, torsk, gråsej, ærter og smør.⁹⁷ I betragtning af at Aalborg var en fiskerby med Limfjordens vande som den nordre bygrænse og kort vej til Kattégat, var ikke blot sild, men også andre former for fisk en del af spisekortet hos både høj og lav. Fra stiftlensmand Kaj Lykkes husholdning ved vi, at fiskearter som kuller, flynder og fjæsing

---

91 Friis 1969, s. 410.

92 Molbech 1846, s. 286.

93 Koed Westergaard 1988, s. 244.

94 Koed Westergaard 1988, s. 244.

95 Ørnbjerg 2016, s. 27.

96 Molbech 1846, s. 286.

97 Friis 1969, s. 404.

også blev serveret på Aalborgs middagsborde, ligesom Jens Bircherods dagbog dokumenterer, at biskoppen holdt et vågent øje med torvepriserne på sild.⁹⁸ Der er ganske vist ikke fundet fiskeben i latrinkassen, hvilket dog kan forklares med de anvendte udgravnings- og bevaringsmetoder, der blev latrinkassen og dens indhold til del i 1937.

„Vinen den klare“, som Schandorph så poetisk digtede om i sit fødselsdagsdigt, skriver Bircherod intet om, men fundet af glasskår i latrinkassen i 1937 fortæller, at flaskerne har været der, sikkert opmagasineret på rad og række i en af bispegårdens kældre.⁹⁹ Dertil kommer, at der i samme latrinkasse i 1937 også blev fundet rester af et vinanker i træ.¹⁰⁰ Skulle biskoppen løbe tør for drikkevarer, var der ingen grund til bekymring. Store mængder af vin fra både Frankrig, Spanien og de tyske områder blev hvert år indført til byen.¹⁰¹

På besøg på Svaneapoteket

Hvis vore tre biskopper løb tør for te og vin eller ikke formåede at få vinranker og figentræer til at gro i det kolde Nordjylland, var der heldigvis andre muligheder for at nippe til te fra Kina og smage på frugter, der var modnet under sydens sol. Fra Skagen i nord og til Randers i syd fandt det største udsalg af ikke blot teblade, vin og rosiner, men også medicin, mineraler, urter, sukker, sydfrugter, akvavit, cognac, likør, ris, kaffebønner, slik, farvestoffer, kemikalier og mange andre gode, søde og eksotiske sager sted fra Svaneapoteket i Aalborg. Siden 1670 havde Svaneapoteket haft til huse i Jens Bangs Stenhus ved Aalborgs Østerå.¹⁰² Og figerner? Dem var Svaneapoteket også leveringsdygtig i – hele 234 pund var der på lager i sommeren 1690.

Mens Foss og Bornemann var biskopper i Aalborg, hed Svaneapotekets ejer Johannes Frederik Friedenreich (1642-1690).¹⁰³ Friedenreich var født i det nordlige Tyskland, og siden han i 1665 havde fået kongeligt privilegium på at drive apotekerhandel i Aalborg, havde han målrettet arbejdet på at udbygge sin virksomhed og sikre sig stabile indtægter. Det var vigtigt i en tid, da lægerne var få, og befolkningen foretrak at behandle deres sygdomme og dårligdomme på egen hånd. Friedenreichs gode forbindelser til centraladministrationen i København resulterede i 1671 i, at han opnåede retten til ikke blot at holde vinkælder, men

---

98 Molbech 1846, s. 422–423; Ørnbjerg 2016, s. 27.

99 Koed Westergaard 1988, s. 244.

100 Grantzau 1953–1954, s. 94.

101 Riismøller 1942, s. 165.

102 Hassing Povlsen 1976, s. 36.

103 Hassing Povlsen 1976, s. 37.

også fik monopol på salget af urter og krydderier. I 1673 fik Friedenreich i tilgift kongeligt privilegium på at sælge mineraler og konditorvarer i Aalborg.¹⁰⁴

Ved Friedenreichs død i 1690 blev hans regnskabsbøger og deres oplysninger om Svaneapotekets kunder og deres gældsposter overført til skifteprotokollen, så de efterladte arvinger kunne gøre deres betalingskrav gældende. Svaneapoteket blev først drevet videre af Friedenreichs enke Magdalena Calow (1647 -1701) med hjælp fra sønnen Julius (1673-1700). Efter deres død overtog Julius' lillebror Christian Friedenreich (1680-1726) apoteket. En gennemgang af regnskabsbøgerne status og indhold ved Johannes Frederik Friedenreichs død i 1690 vidner om Svaneapotekets store og eksklusive kundekreds af lokale adelsfolk, borgmestre, rådmænd, præster, fogeder og højtstående officerer. Til gengæld ses der ingen spor af, at Foss eller Bornemann skulle have haft en konto med tilhørende kredit på Svaneapoteket.¹⁰⁵

Til alt held har regnskabsbøgerne dog den mangel, at det kun var de kunder, der ved apotekernes død skyldte ham penge, hvis navne og skyldige beløb er blevet anført. Hvis biskopperne har betalt kontant, har vi med andre ord ingen spor af disse transaktioner. Et enkelt spor af en sådan transaktion kan latrinkassen dog bidrage med, da den førnævnte lille medicinflaske utvivlsomt er blevet købt på Svaneapoteket, hvor Friedenreich-familien netop havde kongeligt privilegium på forhandlingen af medicinalvarer i såvel fast som flydende form.

I forhold til beboernes sundhedstilstand ved vi, at biskop Foss skrantede meget i sine sidste leveår, hvor ikke mindst en gammel skade i det ene ben voldte ham så store kvaler, at en amputation en overgang indgik i lægernes overvejelser.¹⁰⁶ Bornemann ser ud til at have været i fin form i sin tid i Aalborg, mens Bircherod allerede i sine unge år led af en lungesygdom, der øjensynligt blev værre i tåget og fugtigt vejr.¹⁰⁷ Måske medicinen i flasken har været anvendt som forebyggende eller helbredende medicin på en af vore to biskoppers dårligdomme.

Også i andre sammenhænge var der kontakt mellem apotekerne i Jens Bangs Stenhus og biskopperne. Anden juledag 1680 stod Matthias Foss fadder, da Friedenreichs søn og den senere apoteker, Christian, skulle døbes, og i 1683 var biskop Bornemanns hustru inviteret til at overvære dåben af Christians lillebroder Samuel.¹⁰⁸ Samværet mellem biskoppen og apotekeren kunne dog også antage mindre selskabelige former. Sådan gik det i hvert fald, da apotekeren 4. maj 1685 trak Henrik Bornemann i retten, da der var opstået uenighed om en obligation på 240 rigsdaler.¹⁰⁹

104 Hassing Povlsen 1976, s. 49–50.

105 Rigsarkivet i Viborg: Originale skiftebreve: Johannes Frederik Friedenreich: 20. august 1690.

106 Stenholm 1904, s. 109.

107 Molbech 1846, s. 445; Stenholm 1904, s. 117.

108 Klüver 1918, s. 184 og 185.

109 Rigsarkivet i Viborg: Tingbog: 4. maj 1685.

På baggrund af Svaneapotekets store og mangfoldige udbud af varer og produkter fra alverdens lande, Friedenreichs privilegerede position i byens handelsliv og den medfølgende eksklusive kundekreds giver det god mening at antage, at også Foss, Bornemann og Bircherod har været på indkøb hos først Friedenreich og dernæst enken og sønnerne. For det første var der ikke lang vej mellem bispegården og apoteket. For det andet havde Svaneapoteket de varer og råstoffer, som man efterspurgte i bispegården, og for det tredje ville Foss, Bornemann og Bircherod have svært ved at finde de efterspurgte varer af samme kvalitet og i samme mængder andre steder i Nordjylland, medmindre de da valgte at rejse til Randers. Det havde Friedenreichs hårdhændede håndhævelse af Svaneapotekets privilegier sørget for.

Det ældste peberkorn

Et sidste, yderst spændende fund i biskoppernes latrinkasse er et eksempel på den helt fjerne import, som også fandt sted i 1600-tallets Danmark. Det drejer sig om et enkelt korn af sort peber, som er det hidtil ældste jyske fund fra en arkæobotanisk prøve. Peberkornet er samtidig det eneste eksempel på, at krydderier også er indgået som en del af måltiderne i husholdningen i bispegården. Ud over at arten nu også findes i Danmark, optræder sort peber desuden i flere middelalderlige og tidligt moderne fund fra andre egne af Nordeuropa, eksempelvis fra Tyskland, det nordlige Polen, Finland og Estland.¹¹⁰ De spredte fund kan alle ses som punktvisse indikationer på den fjerne tropehandel.

Hvorfra det enlige peberkorn fra latrinkassen egentlig kommer, kan naturligvis være vanskeligt at vide med sikkerhed. Aalborgs største lager af peber befandt sig under alle omstændigheder hos Friedenreich på Svaneapoteket, hvor der i august 1690 blev optalt hele 281 pund af dette krydderi.¹¹¹ Det er dog fristende at kæde kornet sammen med oprettelsen af den danske koloni Trankebar i 1620. Det er i hvert fald en fascinerende tanke, at det lille korn, der endte sin rejse i bispegårdens latrinkasse, måske begyndte den lange tur til Nordjylland med udskibningen fra den sydindiske handelsstation.

Konklusion

Med kombinationen af den naturvidenskabelige undersøgelse med de arkæologiske genstandsfund og de skriftlige arkivalier tegner der sig konturerne af dag-

---

¹¹⁰ Karg 2010, s. 115–125.

¹¹¹ Rigsarkivet i Viborg: Originale skiftebreve: Johannes Frederik Friedenreich: 20. august 1690.

liglivet og brugen af nærings- og nydelsesmidler i en bispegård i 1600-tallets Danmark. I den forbindelse har det også været muligt at trække handels- og forbindelseslinjer, der ikke blot forbandt bispegården og Svaneapoteket inden for bygrænsen, men som med boghvede, peber og porcelæn også trækker mulige tråde til Fyn, Indien, Kina og København. Netop stykket af den knuste underkop er en indikator på biskoppernes fælles baggrund ved universitetet og de københavnske tehuse, mens tilstedeværelsen af solbær og ribs fortæller, at man på de store dannelses- og uddannelsesrejser til udenlandske byer og universiteter har oplevet nye smagsindtryk, som man har fundet værd at bibeholde. Det er små ting, men små ting, der føjer nye vigtige detaljer til vores viden om livet som biskop under den unge enevælde.

Det er alt sammen oplysninger, som latrinkassen har leveret, og som der ikke findes bevarede informationer om i det skriftlige kildemateriale med relation til biskoppernes og bispegårdens historie. Både dengang og i dag er deponeringen af husholdningsaffald, ødelagt bordtøj, madrester og for den sags skyld også toiletbesøg helt dagligdags og ubevidste handlinger, hvis slutprodukter ingen har interesse i at bevare. Sådan var det i 1600-tallets Aalborg, og sådan er det også i dag. I modsætning til skødet over bispegården og Bircherods dagbøger var det netop ikke hensigten, at latrinkassens indhold skulle tjene som en hilsen til eftertiden. Tværtimod blev latrinkassen efter endt brug overdækket og var således gemt og glemt i århundreder, indtil den selv og dens indhold kom for dagens lys i 1937. Som sådan er der også tale om en decideret tidslomme eller „kulturhistorie uden filter“, der gør det muligt at undersøge fundenes veje fra jorden til biskoppernes middagsborde og videre ud i verden.

Latrinkassens ejerhistorie er også med til at gøre fundet ganske unikt. Studiet af fortidens skraldebunker lider som oftest af den mangel, at man ikke kender producenterne eller ejerne af det kasserede. Når fundene fra biskoppernes latrinkasse har interesse i dag skyldes det ikke mindst, at det kan knyttes til en bestemt ejerkreds. Aalborg er en by, der er præget af velstand og af stærke forbindelser til Tyskland og Nederlandene. Det ses i byens arkitektur, og det ses i bispegårdens forbrug af peber, figner, vindruer og te, som det er afspejlet i denne latrinkasse. Selv i det rige Aalborg udmærker biskoppernes latrinkasse sig, dels ved det relativt veldaterede materiale, for materialet som helhed ser ud til at stamme fra sidste halvdel af 1600-tallet, og dels ved de meget komplette genstande.

Netop de meget komplette genstande giver et fingerpeg om de omstændigheder, der førte til, at de havnede i latrinkassen. Kassation af komplette genstande – og lurfadet, salvekrukken og den ene fajancekrukke har været komplette, da de blev kasserede – er noget vi fra antropologiske og historiske undersøgelser ser eksempler på i forbindelse med ejerskifter eller opgivelse af bebyggelser.¹¹²

---

112 Larsson 2006; Linaa 2015 Nygaard 2015; Staubach 2013.

Spørgsmålet er så, om vi i de skriftlige kilder kan identificere et dødsfald eller en ejendomsoverdragelse i de sidste årtier af 1600-tallet. I den forbindelse kan opmærksomheden samle sig om to af vores tre biskopper: Foss, der døde i bispegården 1683, og Bircherod, der døde samme sted i 1708. Det skal desuden inddrages i overvejelserne, at når en bispefamilie flyttede ud på grund af dødsfald eller nyt embede, rykkede en ny familie ind. Bispegården fulgte med embedet, men møblerne og det øvrige inventar havde indflytterne selv med. Måske de nye beboere ved indflytningen har skilt sig af med de genstande, som de tidligere beboere havde efterladt. I så fald kan det være på ordre fra Foss, at krukken fra 1667 er røget i latrinkassen, og måske fajanceskålen fra 1686 ikke faldt i Bircherods smag, da han og familien flyttede ind i 1694. Eller er det snarere de aalborgensere, der havde sat bispegården i stand ved Bircherods ankomst i vinteren 1694, der har foretaget en hårdhændet oprydning?

Så vidt de skriftlige kilders oplysninger og de vidnesbyrd om latrinkassens indhold, som det ved udgravningen i december 1937 og i dag er muligt at iagttage og vurdere med det blotte øje. Via den nyeste teknologi og nye undersøgelsesmetoder blev det i 2015-2016 muligt at komme endnu tættere på beboerne i bispegården. Den vigtigste kilde til dette er de humane fækalier, der i sin tid var endt i bunden af en knust flaske. Således kan det mest beskedne materiale give nye oplysninger selv efter knap 80 år på magasin.

Der kan altså udledes mangt og meget om livet i bispegården, når man kombinerer de skriftlige kilders oplysninger og genstandsfundene fra biskoppernes latrinkasse, men der følger også visse begrænsninger og videnshuller med. Fundet har en betydelig alder, og derfor mangler ganske væsentlige oplysninger til tolkningen af fundet. Således er der ingen stratigrafiske oplysninger eller fotografier af kassens indhold under udgravning. Vi kan heller ikke vide, om der er foregået cykler af tømning og tilfyldning – det sidste er det sandsynligste, og i så fald tilhører genstandene sandsynligvis sidste tilfyldning af kassen inden dens lukning. Endelig kan vi ikke vide, om alle genstande er indsamlet på fundtidspunktet i 1937, eller om der mangler dele af materialet. Det gør der sandsynligvis. Der er slet ingen løse småskår i fundet, og det kan tyde på, at materialet ikke er komplet indsamlet. At det forholder sig sådan skal med i vurderingen af fundet. Selvkært er der heller ikke foretaget den række af soldninger og naturvidenskabelige analyser, der som en selvfølge inddrages i nutidens undersøgelser af latriner. Om indholdet i biskoppernes latrinkasse så har afgivet alle sine hemmeligheder, vil kun fremtidige undersøgelser kunne afdække.

- I denne artikel er Jakob Ørnbjerg hovedforfatter, mens Christian Vrængmose Jensen er forfatter på afsnittet om udgravningen af latrinkassen, Peter Mose Jensen er forfatter på afsnittene om de arkæobotaniske undersøgelser og Jette Linaa er forfatter på afsnittet om fundene og dateringen af kassen. Indledning, problemstilling og konklusion er fælles.
- Undersøgelsen indgår i forskningsprojektet „Urban Diaspora- Diaspora Communities and Materiality in Early Modern Urban Centers“, der er finansieret af Det Frie Forskningsråd/Humaniora (bevillings-ID: DFF – 4001-00168) og har Jette Linaa som leder og Moesgaard Museum som vært. Se nærmere på <http://www.moesgaardmuseum.dk/forskning-og-undersogelser/arkaeologi/forskning/urban-diaspora/urban-diaspora/>

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet i Viborg:

Aalborg by og birk (og en del af Fleskum Herred (B37).

Tingbøger (Justitsprotokoller): 1685.

Originale skiftebreve: 1690.

Aalborg Rådstuearkiv (D1):

Repartitionsmandtaller over kop- og kvæg m. fl. skatter: 1682-1692.

Aalborg Historiske Museum (ÅHM):

Journalsag 711.

Journalsag 6295.

Journalsag 1582 med tilknyttede protokolnumre 9040-9056.

Litteratur

Andersen, Vivi Lena & Annine Moltsen 2007: The dyer and the cook: finds from 8 Pilestræde, Copenhagen, Denmark. *Post-Medieval Archaeology* 41/2, s. 242-263.

Alsleben, Almuth 2007: „Food consumption in the Hanseatic towns of Germany“. I: S. Karg (ed.): *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. *Studies in archaeology and history* 12, 2007, Nationalmuseet, s. 13-34.

Bartels, M. 1999: *Steden in Scherven = Cities in Sherds: Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Amersfort.

Berntsen, Arent 1971 [1656]: *Danmarkcis oc Norgis Fruchtbar Herlighed*.

Boyhus, Else-Marie 1991: „Kogebog“ i *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk* 1, s. 466-467.

- Boyhus, Else-Marie 2013: *Historisk kogebog. Kogekunst i Danmark 1616-1910*, Wormianum.
- Brøndegaard, Vagn 1979: *Folk og Flora*. Rosenkilde og Bagger.
- Deetz, James 1996 [1977]: *In Small Things forgotten. An Archaeology of Early American Life*.
- Fasmer Blomberg, Aage 1932-34: „Bidrag til Belysning af Aalborgs Handel i 2. Halvdel af det 17. Aarhundrede“, *Historie/Jyske Samlinger* bind 5. række 1, s. 120-131.
- Franciere, A., 2002: Gennemgang af knoglemateriale fra fire lokaliteter, 2 udg. Højbjerg: Moesgaard.
- Friis, Lilli 1969: „Æde og drikke“. I: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark 1620-1720*, København, s. 403-438.
- Grantzau, Sylvest 1953-54: „Kulturhistorie i skarnkasser“. *Danske Museer. Aarbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, Alfred G. Hassings Forlag, København, s. 89-98.
- Hansen, Kjeld 1993: *Dansk Feltflora*. Gyldendal.
- Hervig, Wencke 1995: „Sjøfarten fra Sør-Norge til Aalborg omkring 1700“. *Heimen* nr. 32, s. 241-256.
- Hjelle, Kari Loe 2007: „Foreign trade and local production – plant remains from medieval times in Norway“ I: S. Karg (ed.): *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. *Studies in archaeology and history* 12, 2007, Nationalmuseet, s. 161-179.
- Hoff, Annette 2015: *Den danske tehistorie, Nydelsesmidlernes Danmarkshistorie 1*, Wormianum.
- Høyem Andreasen, M., 2014 Kursorisk gennemsyn af arkæobotanisk materiale fra latrinkonstruktioner fra FHM Guldsmedgade (FHM 4296/1427) Moesgaard Naturvidenskabelige Undersøgelser, rapport.
- Iversen, M., 2005: Viborg Sønderlø 1018-1030: Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra Vikingetid. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter*, Højbjerg.
- Iørgensen, Christian. 1934: „Det underjordiske Aalborg“. *Fra Himmerland og Kjær Herred XXIII* 1934, s. 263-315.
- Iørgensen, Christian 1940: *Aalborg i Tusind Aar*. Aalborg Stiftsbogtrykkeri 1940.
- Jacomet, Stephanie & Angela Kreutz 1999: *Archäobotanik*. Ulmer.
- Jensen, Hans A. 1985: *Catalogue of late- and post-glacial microfossils of Spermaphyta, from Denmark, Schleswig, Scania, Halland, and Blekinge dated 13,000 B.P. to 1536 A.D.* Danmarks Geologiske Undersøgelse – Serie A – nr. 6, 1985.
- Jensen, Jørgen 2013: *Danmarks oldtid. Fra stenalder til vikingetid*, Gyldendal.
- Karg, Sabine & David Earle Robinson 2002: „Secondary food plants from medieval sites in Denmark: fruits, nuts, vegetables, herbs and spices“. I: K. Viklund

- (ed.): *Nordic Archaeobotany – NAG in Umeå*. *ARCHAEOLOGY and ENVIRONMENT* 15, Umeå Universitet, s. 133-142.
- Karg, Sabine 2007: „Long term dietary traditions: Archaeobotanical records from Denmark dated to the Middle Ages and early modern times“. I: S. Karg (ed.): *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. *Studies in archaeology and history* 12, Nationalmuseet, s. 137-159.
- Karg, Sabine 2010: „Food from the gardens in northern Europe – Archaeobotanical and written records dated to the Medieval Period and early modern times“. I: C. Bakels, K. Fennema, W.A. Out & C. Vermeeren: *Van Planten en Slakken – Of Plants and Snails. A Collection of Papers presented to Wim Kuijper in Gratitude for Forty Years of Teaching and Identifying*, Sidestone Press, s. 115-125.
- Klüver, Inger 1918: „Familieoptegnelser af Johannes og Christian Friedenreich, Fader og Søn, Apothekere i Aalborg“. *Personalthistorisk Tidsskrift*, syvende række, tredje bind, s. 177-189.
- Krongaard Kristensen, Hans og Poulsen, Bjørn 2016: *Danmarks byer i Middelalderen*, Aarhus.
- Larsson, Stefan 2006 Liljan. *Om arkæologi i en del af Malmö*. Malmö.
- Linaa, Jette 2012: „In Memory of Merchants; The Consumption and Cultural Meetings of Immigrants in Early Modern Elsinore“. I: Henrik Harnow et al (red.) *Across The North Sea. Later Historical Archeology in Britain and Denmark. c. 1500-2000 AD*, Odense, s. 195-207.
- Linaa, Jette 2015: Keramik. I Nygaard, Jens 2015. *Glargårde. Dansk glasfremstilling i renæssancen*. Silkeborg, s. 179-191.
- Maar, Vilhelm 2010: *Holger Jacobæus Rejsebog: (1671-1692)*, København.
- Molbech, Christian (red.) 1846: *Uddrag af Biskop Jens Bircherods Historisk-Biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, København.
- Mossberg, Bo & Lennart Stenberg 1994: *Den store nordiske Flora*. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Nygaard, Jens 2015. *Glargårde. Dansk glasfremstilling i renæssancen*. Silkeborg.
- Orlien, Jørgen og Petersen, Viggo 2010: *Domkirken i Aalborg. Budolfi Kirke. Fra begyndelsen til i dag*.
- Popper, Virginia S. 1988: „Quantitative Measurements in Paleoethnobotany“. I: C. A. Hastorf & V. S. Popper (red.) *Current Paleoethnobotany – Analytical Methods and Cultural Interpretations of Archaeological Plant Remains*, Chicago, s. 53-71.
- Poulsen, Gert og Christensen, Per Bo 1990: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814*, Aalborgs Historie 3, Aalborg Stiftsbogtrykkeri.
- Povlsen, Holger Hassing: *Aalborgs apotekere*, Aalborgbogen, 1976.

- Rafner, Claus 2008: *Enevælde og skattefinansieret stat 1660-1818*, Dansk Skat-tehistorie IV, Told- og Skattehistorisk Selskab, Viborg.
- Rathje, William og Murphy, Cullen 1992: *Rubbish! The Archaeology of Garbage*, New York.
- Renfrew, Jane M. 1973: *Paleoethnobotany – The prehistoric food plants of the Near East and Europe*. London. Methuen & Co. 1973.
- Renfrew, Colin & Paul Bahn 1991: *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. Hudson and Thames.
- Riismøller, Peter 1937: „Aalborg Historiske Museum i det forløbne år“. *Fra Him-merland og Kjær Herred* 1937, s. 491-493.
- Riismøller, Peter 1942: *Aalborg. Historie og Hverdag*, Aalborg.
- Riismøller, Peter 1963: *Urene kilder. Et fund af husgeråd fra renæssancetid*, Aalborg.
- Robinson, David E. 2000: „Det slesvigske agerbrug i yngre stenalder og bronze-alder“. I: P. Ethelberg, E. Jørgensen & D. E. Robinson: *Det sønderjyske Land-brugs Historie – Sten- og Bronzealder*, Haderslev Museum, s. 281-298.
- Robinson, David E. 2003: „Neolithic and Bronze Age Agriculture in Southern Scandinavia – Recent Archaeobotanical Evidence from Denmark“. *Environ-mental Archaeology* 8, s. 145-165.
- Robinson, David E., Peter H. Mikkelsen & Claus Malmros 2009: „Agerbrug, driftsformer og planteressourcer I jernalder og vikingetid (500 f.Kr.-1100 e.Kr.)“. I: B. Odgaard & J. Rydén Rømer (red.): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*, Aarhus, s. 117-142.
- Rostrup, Emil 1877: „En notits om Plantevæksten i Danmark i 'Bronzealderen'“. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed*, s. 78-82.
- Skaarup, Bi 2006: *Renæssancemad: Opskrifter og køkkenhistorie fra Christian 4.s tid*, København.
- Sode, Torben, 1999: „Montering af fragmenteret tysk øl-humpe“, *Meddelelser om konservering*, s. 20-22.
- Staubach, Suzanne, 2013. *Clay: The History and Evolution of Humankind's Relationship with Earth's Most Primal Element*. New York.
- Stenholm, J.P. 1904: *Bidrag til Aalborg Bispedømmes Historie*. Udgivet i Anled-ning af 350-Aars Dagen for Aalborg Bys Ophøjelse til Stiftshovedstad, Aal-borg.
- Søndergaard Kristensen, Rikke 2014. „Made in China: import, distribution and consumption of Chinese porcelain in Copenhagen c. 1600–1760“. *Post-Me-dieval Archaeology* 48. 2014:1.
- Tvede-Jensen, Lars og Poulsen, Gert 1987: *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680*, Aalborgs Historie 2, Aalborg Stiftsbogtrykkeri.
- Van Oosten, Roos, 2015: *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbrei-ding en neergang van de beerput in stedelijke context*, Leiden.

- Vedel, Emil 1873: *Undersøgelser angående Den ældre Jernalder på Bornholm*. København.
- Viklund, Karin 1998: „Cereals, weeds and crop processing in Iron Age Sweden“. *Archaeology and Environment* 14.
- Viklund, Karin 2007: „Sweden and the Hanse – archaeobotanical aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in medieval times in Sweden“. I: S. Karg (ed.): *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. Studies in archaeology and history 12, Nationalmuseet, s. 119-135.
- Værnfeldt Kr. 1964: „Algade i Aalborg“. *Fra Himmerland og Kjær Herred*, s.149-188.
- Westergaard, Erik Koed 1988 [1974]: *Danske egnsretter. Fra det gamle danske køkken*.
- Ørnbjerg, Jakob 2016: „Levemandens liste“, *Skalk* 2016:3 s. 25-27.
- Aalborg Stiftstidende 31. december, 1937.

English abstract

In 1937 the house where the bishops in Aalborg had lived from the 17th century and to the beginning of the 20th century was demolished. At the plot the local archaeologists found a latrine from the beginning of the 18th century. Here the archaeologists uncovered tableware, among that Chinese porcelain and faiances from the Dutch city of Delft. Researchers also discovered a lump of human faeces in a broken bottle. Analysis revealed remnants of a partly exotic plant diet consisting of various berries and fruits, including remains of cloudberries that had probably been imported from Norway but also figs and grapes. Other food plants like nuts and black pepper, however, were also identified in the sample. The exotic fruits and spices had probably been bought at the Swan Pharmacy which was run by the Friedenreich family, which originated in present day Germany.

Vivi Lena Andersen er mag. art. og ph.d.-stipendiat i forhistorisk arkæologi ved Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Københavns Museum, censor ved forhistorisk – og middelalderarkæologi og gæsteunderviser ved Københavns – og Århus Universitet. I sit magisterkonferensspeciale, ph.d.-afhandling, øvrige publikationer og som udstillingskurator og feltarkæolog beskæftiger hun sig med forskellige kulturhistoriske aspekter af affald og fodtøjets historie med arkæologiske observationer som udgangspunkt.

Keywords: Fodtøj, affald, gader, byhistorie, arkæologi.

SKO OG SKIDT

– i københavnernes fodspor i middelalder og tidlig moderne tid

I artiklen undersøges fodtøj i et affaldsperspektiv ud fra især arkæologiske fund af sko fra 1300-tallet til slutningen af 1700-tallet og det samtidige underlag i det offentlige rum. Formålet er at afsøge om fodtøjets udviklingshistorie var påvirket af de lokale gadeforhold herunder urenhed – med København som case.

Etymologien for ordet sko bliver almindeligvis beslægtet med det græske κεύθω (keuthō) „jeg skjuler“ og det germanske skōuha „dækkende skind“.¹ Ifølge nyere forskning er ordet sko uden klar etymologi, men germansk skōha synes at have et brugbart tilknytningspunkt i bevægelsesverbet skehan „bevæge sig, gå, ile“ samt „det, man bevæger sig/går på“.² Uanset hvilken fortolkning der anvendes, knytter ordet sig til noget funktionelt og fysisk, hvad enten det er foden, der bærer skoen, eller de ydre forhold, som skoen skal skærme af for.

---

1 Nielsen 1989, s. 375.

2 Seebold 1995, s. 744; Kroonen 2013, s. 446.

Der er talrige fysiske indflydelser, som kan påvirke grundlæggende funktioner i menneskets krop og sind, og der er uundgåelige temporale forandringer i naturens cyklus såvel som i mennesket selv, hvor tingen må tilpasses, eller tilstanden anfægtes eller ignoreres.³ De fysiske omstændigheder forcerer respons og tilpasning, men er samtidig del af en kompliceret balance mellem valg og behov. I denne artikel er der fokus på fodtøjets fysiologiske funktionsbredde og de ydre påvirkninger, som det var udsat for. I det følgende sættes fokus på de fysiske forhold, som fodtøjet var en meget konkret del af såsom materialet, skoen var fremstillet af, miljøet, de skulle tilpasses, og underlaget, skoen betrådte – herunder gadens urenlighed.

I middelalderen og tidlig moderne tid steg affaldsmængden i takt med indbyggertallet i København.⁴ Byen voksede helt bogstaveligt i højden såvel som i omkreds ud af de uundgåelige levn af livet i byen. De mange klager og forordninger i samtiden vidner om, at affaldet ikke kun blev anvendt som fundamenter til nye bydele og som materiale til opfyldning af sløjfede voldgravspartier og vådområder, men også var et problem for indbyggerne at leve i og med. Når affaldet befandt sig i byrummet, hvor folk færdedes, kunne urenligheden stå i vejen for ubesværet færdsel rundt i byen såvel som „smitte“ omgivelserne ved dets blotte tilstedeværelse på et mere abstrakt plan.

Fødder og fodtøj har været den kropsdel og ting, som dagligt var i direkte kontakt med byens urene underlag, og det er derfor interessant at undersøge københavnernes fodtøj som en potentiel teknologi til håndtering af eller respons på urenligheden og andre ydre påvirkninger i byen. Kan man se problematikker omkring urenlighed, brolægningstype og miljø afspejlet i sko? Var sko konstrueret med affaldsomstændighederne for øje? Eller var skoens design og materialer helt upåvirket af fysiske udfordringer? Kort sagt: Har gadernes tilstand og urenlighed påvirket måden, fodtøj blev designet og brugt på?⁵

Metodisk indebærer besvarelsen af dette spørgsmål her en genstandsbiografisk tilgang, der er kendetegnende for material culture studies via kortlægning af de anvendte skotyper, samt naturvidenskabelige, håndværksmæssige og eksperimentalarkeologiske analyser af fodtøjets materiale, holdbarhed og brug. I denne henseende er arkæologisk fundne sko særligt velegnede at studere, fordi der ofte er tale om fund af brugte og slidte hverdagssko, der tilmed repræsenterer et meget bredt udsnit af den københavnske befolkning. Københavns Museum har med de seneste års store arkæologiske udgravninger i København en væsentlig samling at basere en sådan undersøgelse på.⁶ Den nærværende undersøgelse bygger på

---

3 Bennet 1983, s. 73; Hodder 2011, s. 181; 2014, s. 24.

4 Andersen 2012, s. 80.

5 Spørgsmålet er en del af mit igangværende ph.d.-projekt ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet med titlen „Mellem brosten, knyster, skolæst og mode“.

6 Andersen, s. 2013.

Illustration 1. Til venstre en vendsydet, étstålet barnestøvle fra 1300-tallet. Til højre en randsydet, højhælet herresko fra 1600-tallet. Foto: Vivi Lena Andersen.

data bestående af 8.361 fragmenter af sko, fordelt på 2.306 genstandsnumre, der stammer fra fire forskellige udgravningslokaliteter i København: Rådhuspladsen, Kongens Nytorv, Krøyers Plads og Mærskes hovedsæde på Esplanaden i Frederiksstad.⁷ Skoene er fundet blandt andet husholdnings- og produktionsaffald i kontekster, hvor store mængder affald til forskellige tider er blevet indsamlet og deponeret som opfyldning af vådområder og voldgrav og som fundament til byudvidelse. Affaldet og de udvalgte lokaliteters placering repræsenterer tilsammen hele byen og det bredest mulige udsnit af Københavns indbyggere. Høj som lav. De fundne sko består af læder, træ og tekstil og dækker perioden 1300-1800, der også udgør afgrænsningen for den periode, som artiklen her omhandler.

Der er to primære konstruktionsteknikker, som gør sig gældende for langt størsteparten af skoene fra henholdsvis middelalder og tidlig moderne tid: vendsyede sko og randsyede sko. Vendsyede sko er karakteristiske for middelalderen og kunne i deres simpleste form bestå af kun to dele: en sål og et overlæder, der blev syet sammen med skoens indersider vendende udad og derefter vendt.⁸ Randsyning udviklede sig i løbet af 1500-tallet og blev den mest anvendte teknik til fremstilling af sko fra 1600 og frem.⁹ Teknikken har sit navn efter den strimmelrand, som forbandt overlæderet og sålen og gav den bedre mulighed for at fæstne flere lag af såler samt tilføje træ- eller læderhæl på skoen (se eksempler i ill.1).

7 Rådhuspladsen KBM 3827, Kongens Nytorv KBM 3829, Krøyers Plads KBM 3967 og Esplanaden 50 KBM 2307. Ud over de nævnte er sko fra ældre udgravninger i henholdsvis Københavns Museums og Nationalmuseets samlinger blevet gennemgået for at teste og sikre, at tolkninger og resultater er gældende for København generelt og ikke blot er karakteristisk for de pågældende udgravningers fundmateriale.

8 Koch 1990, s. 16ff.

9 Jävfert 1938, s. 120.

Underlaget

Nederlandske Pieter Camper noterede sig i 1782 vigtigheden af skoens tilpasning til det lokale underlag: „Experience and reflection soon led me to the conclusion that the shoe adapted to one town may not be so well suited to another. A shoe, for example fitted for the Hague, is not so for Amsterdam (...)“.¹⁰ Ligesom klimaet stiller underlagets tilstand krav til fodtøjet.¹¹ Hvilke forhold var så kendetegnende for København?

Gadebelægningen og dens udvikling i København er et område, der endnu ikke arkæologiske er kortlagt til fulde, men Hanne Dahlerup Koch har tidligere belyst middelalderens vejteknologi i ni af de danske middelalderbyer ud fra de arkæologiske udgravninger.¹² Her fandt hun frem til, at belægningen først og fremmest bestod af den simple form med et udspreddt stenlag af mindre sten lagt direkte på undergrunden, og den blev fra 1300 almindelig vejbelægning på de fleste bygader.¹³ Opdeling af gadens trafik med fortov og rendestene blev etableret i løbet af 1400-tallet. Fortovene var højere end gaden og dermed hævet over gadeskidt, hvilket var en fordel for fodtøjet.¹⁴ Efterhånden – mod middelalderens slutning – blev vejteknologien mere avanceret, og regulære brolægninger blev etableret på de mest befærdede færdselsårer i byen.¹⁵ Disse iagttagelser stemmer overens med det generelle indtryk af den københavnske belægning. For nyligt fremkom eksempelvis en stenbelægning over en længere strækning af Nørregade fra Bispetorvet til Gammeltorv bestående af mindre sten lagt i ét lag direkte på undergrunden.¹⁶ Belægningen er genstandstypologisk dateret til 1300-/1400-tallet. Der fremkom også partier af en senere vejbelægning, hvor stenene var tilhugget og anbragt enkeltvis. I forbindelse med metroudgravningen på Kongens Nytorv fremkom dele af brolægninger fra voldgaden i tilslutning til Østerport, gadelevn i Lille Kongensgade samt dele af de veje, som er forløbet fra byens østlige arealer og ud til det nuværende Kongens Nytorv.¹⁷ Belægningerne dækkede en periode fra det tidlige 1200-tal og frem til ca. 1650. Samtlige var stenlægninger bestående af grus, småsten, flint, mindre teglfragmenter, mørtel og knogle blandet med sand, silt og ler, og nogle områder havde et højt indhold af nedbrudt organisk materiale såsom grene og strå. Vejen gennem den gamle Østerport viste hjulspor i midten af

---

10 Camper 1782, 1 i oversættelse af Dowie 1861.

11 Bennet 1983; Thage 2013, s. 135.

12 De ni byer blev udvalgt blandt de byer, som var del af Projekt Middelalderbyen: Roskilde, Næstved, Svendborg, Odense, Ribe, Horsens, Aarhus, Viborg og Aalborg. Koch 2000, s. 239ff.

13 Koch 2000, s. 248f, 254.

14 Koch 2000, 256ff.

15 Koch 2000, 251.

16 Personlig korrespondance med Mikkel B. Siebken og Jane Jark Jensen fra Københavns Museum 20. og 21. april 2016.

17 Personlig korrespondance med Morten Steineke fra Københavns Museum 18. april og 4. maj 2016.

vejen med højere liggende gangarealer/fortov i begge sider. I 1500-tallet blev stenlægningen suppleret af en egentlig brolægning, og på den vis fulgte den københavnske gadebelægning de overordnede tendenser i de danske middelalderbyer.

Skriftlige kilder beskriver, at enhver selv skulle brolægge ud for sin grund, og det førte angiveligt til et uensartet resultat og udseende.¹⁸ I 1700-tallet skildres byen som slet brolagt, meget snavset og gaderne opfyldte med urenlighed, opkørte og ujævne.¹⁹ Gaden var nu højest på midten, så regnvand kunne løbe ned i rendestenen, men hvis rendestenen var stoppet med skidt og skarn, kunne vandet ikke ledes bort.²⁰ Den af kongen nedsatte Bygningskommission bemærkede i 1776, at „Stenbroen bliver i en hast fuld af Huller og Gaderne ved et par Dages Regn af den imellem Stenene idelig opstigende Dynd, saa urene at Kiøbenhavn i dette Fag nærmere ligner en sølagtig Landsbye (...)“.²¹ Først fra 1777 blev ordningen med de private grundejeres vedligeholdelse af gadebelægningen i København ændret til fordel for en fælles finansiering, hvor alle byens borgere deltog, men gadebelægningen var fortsat udfordret på grund af byens stigende indbyggertal og problemer med at holde affaldet væk fra gaderne.²² Trods forbud henlagde indbyggerne skarn, grus og anden urenlighed i dynger på gaderne frem for at lade det bortkøre, og ved arkæologiske udgravninger af de gamle gadeforløb ses en kontinuerlig aflejring af stald-, husholdnings- og værkstedsaffald samt natrenovation.²³ Samfundskritikeren N.D. Riegels var en af de mange, som kommenterede på affaldshåndteringen i København. I *Kjøbenhavns Skilderie* 1786 beskrev han gaderne på satirisk vis som så bløde som slam af affald, at man kunne gå på gaden uden at støde sine ligtorne.²⁴ Når gader på regnfulde dage havde omdannet sig til et pløre, har det udfordret fodtøjets funktion som fodens beskytter, men også mennesket som skoens beskytter, da forholdene har krævet påpasselighed med hensyn til, hvor foden blev sat, for at skåne skoen og ikke forkorte dens levetid unødigt. Jævnfør klager og forordninger på området må vi formode, at gadeforholdene har været så kritisable, at det har udfordret fodtøjet såvel som fodgænger. Dette gælder vel at mærke også dem, der slet ikke ejede sko at bære.

På bare fødder

Det er vanskeligt at forestille sig, at man i byen har færdedes barfodet. Ikke desto mindre ser vi barfodede skæbner portrætteret i billedkunsten. Men har det over-

---

18 Nielsen 1885, 368ff, *Københavns Diplomatarium* II 408–09 og V 300–1.

19 Bruun 1890, s. 424f

20 Wiene 2013, s. 134.

21 Brolægningsskommissionens arkiv 1774–1819.

22 Koch 2000, s. 287.

23 Kristensen 1999, s. 69; Olsson 1999, s. 62; Koch 2000, s. 269; Jörpeland 2001.

24 Riegels 1786.

hovedet været fysisk muligt at undvære fodtøjet i København hele året igennem på den tid, og hvem var det, der måtte undvære?

Fra ca. 1400 til ca. 1850 var jordens klima præget af „den lille istid“, der gik hårdt ud over Skandinavien – især i de koldeste og vådeste århundreder, 1500- og 1600-tallet.²⁵ I frostvejr er det vigtigt, at fødderne holdes varme, for ved lave temperaturer svigter den automatiske temperaturregulering, og sansenerverne i fødderne og de motoriske nerver til føddernes muskler lammes, hvilket kan føre til forfrysninger i fødderne med tab af tæer som konsekvens.²⁶ Det er vanskeligt for et moderne menneske i den vestlige verden at se datidens fodtøj som et tilstrækkeligt hjælpemiddel og værn mod kulde og gadens søle, men at bære sko er, når alt kommer til alt, ikke almindeligt i et globalt perspektiv og ikke nødvendigvis afgørende for overlevelse for alle. Der findes folk i Danmark den dag i dag, som har vænnet sig fra at bruge sko, og som har bare fødder hele året, ligesom der findes folkeslag i langt koldere egne af verden, for hvem fodtøj ikke er nødvendigt for overlevelse.²⁷ Fra naturens side udvikles hård hud under fodsålen, og fødderne hærdes med tiden gennem slid.²⁸ Vi kan derfor godt regne med, at det tidligere ikke har været ualmindeligt for en del af befolkningen at gå barfodet året rundt, og at akklimatisering og tilvænnning var lige så vigtig som beskyttelse via fodtøj.²⁹

Ved gennemgang af kalkmalerier fra det middelalderlige Danmark ses de fleste figurer med sko på fødderne, men en del er afbildet med bare fødder såsom Adam og Eva i Paradisets Have før syndefaldet, engle, nydøbte, afdøde på vej til enten Himmerige eller Helvede samt de mere jordisk relaterede afbildninger af munke, børn i skole og forbrydere i galgen, krøblinge og tiggere.³⁰

I billedkunsten i øvrigt præsenteres vi oftest for de bare fødder i relation til fattige og børn.³¹ I ill. 2, der skildrer byliv i København omkring 1780, tilhører de bare fødder en skikkelse i pjalter, der er både fattig og barn. Det generelle billede i Nordvesteuropa er, at antallet af arkæologisk fundne barnesko er meget mindre end antallet af voksensko (mere, end hvad den faktiske demografiske fordeling sandsynligvis har været), og det tyder på, at børn jævnligt kan have gået barfodet.³² Selvom sko basalt set ikke er så livsnødvendige for overlevelse, men dog en fordel, så er alternativet, de nøgne fødder, et fænomen med stærke sociale og negative konnotationer. Således kan sko anses for nødvendige for mennesket af mere end fysiologiske grunde. Gennem historien har fraværet af sko været indi-

25 Behringer 2011, s. 85ff; Sørensen 2014, s. 32.

26 Bennet 1983, s. 75ff; Thage 2013, s. 160.

27 Holle 2010.

28 Andersen 1953, s. 21.

29 Sørensen 1927, s. 3; Koch 1990, s. 77.

30 Broby-Johansen 1947, 86, 174; Hastrup 1989, 16. Gennemgang foretaget via www.kalkmalerier.dk.

31 Mould 2015, s. 132f.

32 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 11.

Illustration 2. Københavnerne på Nytorv ca. 1780 med sko, tøfler, træsko og støvler på fødderne. En dreng i pjalter i billedets nederste venstre hjørne har dog bare fødder. At have bare fødder i det urbane, offentlige rum har været en udfordring – både fysisk og socialt. Kone i halsjern ved kagen. Ukendt kunstner, Københavns Museum.

kation på fattigdom, ydmyghed, slaveri og underkastelse.³³ Sko fungerer både bogstaveligt og symbolsk som grænse mellem rent og urent og som beskytter af mere end blot den fysiske fod. Sko er ikke kun filter for det urene på underlaget, som skoene betræder, eller andre udefrakommende fysiske trusler såsom klimaet. Det er også filter for det forurenende, som kan skade selvet og den sociale orden. Skoene vil i Mary Douglas' perspektiv være en genstand, der anvendes til at kontrollere og organisere det urene og skabe og opretholde orden.³⁴ Dette gælder også, når gadens urenlighed skal kontrolleres, og her er det at bære sko en respons på de uordentlige og vanærende forhold. Vi kan ikke sige, hvor stor en andel af københavnerne, der gik barfodede på gaden, men vi kan antage, at især voksne så vidt muligt forsøgte at undgå denne fornærelse, idet det indskrænkede deres muligheder i samfundet. De fundne sko fra især 1600- og 1700-tallet vidner om en udpræget reparations- og genbrugspraksis, der gav byens trængte skæbner mulighed for at komme i besiddelse af sko.³⁵ Aflagte og slidte, men dog sko.

Skoen er ladet med...

En tings råmateriale vil grundlæggende være bestemt ud fra miljø, klima og ressourcer og med hensyn til, hvad materialet skal kunne præstere.³⁶ Læder var et gennemgående og essentielt materiale for de københavnske indbyggers hverdagsfodtøj til både mænd, kvinder og børn. For at finde frem til, hvilke arter fodtøjet i København blev fremstillet af, udsatte jeg skolæderet for hårsækanalyse og artsidentificerede ved hjælp af et digitalt mikroskopkamera. Hvert dyr bærer signaturen fra sin art i sin hud. Håret, der engang voksede på dyret, voksede fra

---

33 Sampson 2016, s. 133.

34 Douglas 2006 [1966]; Sampson 2016, s. 137.

35 Andersen 2014.

36 Mauss 2006, s. 127; Thomson 2006, s. 1.

rørformede strukturer kendt som hårsække, og det mønster, de danner, kaldes hårsækmønster.³⁷

For København har koen været det vigtigste dyr til skofremstilling i både middelalder og tidlig moderne tid. Kohud er fra forhistorisk tid til nutid den mest populære skindtype til fremstilling af sko, fordi det er kendetegnet som fast, tykt, solidt og stærkt.³⁸ Kalveskind er også stærkt, men er tillige blødt og glat og har en æstetisk såvel som sanselig værdi, da det føles blødt og behageligt mod huden. Hårsækanalyserne viste, at overlæderet på især finere og lettere hverdagssko kunne være af kalv eller af det tyndere bugskind fra ko. Sålen skulle være kraftigere for at modstå slitage, mens overdelens læder med fordel kunne være tyndere for at være fleksibelt.³⁹

Andelen af ged/får er lille, når det kommer til skind til sko. Det anvendes traditionelt til mere luksuriøst fodtøj, og der ses kun få eksempler på skindtypen i de arkæologisk fundne sko fra København.⁴⁰ Ved udgravningen på Esplanaden 50 fandt vi filtsål og rødt overlæder af ged/får fra en sko til et spædbarn. De øvrige sko af ged/får skal findes i Nationalmuseets samling, hvoriblandt der er en større samling af finere damesko fra 1700-tallets København. Dette peger på, at skindet fra ged/får også i København var forbeholdt det luksuriøse fodtøj, og dermed ses en social forskel alene ud fra den dyreart, der lagde skind til skoen.

„De korset- og krinolineklædte damer på styltehæle må bevæge sig med yderste forsigtighed. De går aldrig ud – lædersko forekommer ikke (...)“, skrev Broby-Johansen på baggrund af sine dragtstudier fra 1700-tallets billedkunst,⁴¹ ligesom McDowell noterede sig, at: „Brocade, velvet, and tapestry shoes (...) have survived in so much greater numbers than leather shoes that it must be assumed that the latter were exceptional for women“.⁴² Denne iagttagelse er baseret på museers skosamlinger bestående af sko især fra 1600- og 1700-tallet, der ikke er fremkommet arkæologisk og aldrig er blevet slidt og kasseret. Der er tale om fine, højhælede sko, der oftest er af gedeskind beklædt med broderet silke, og ud fra det forudsættes, at kvinder ikke gik på gaden. Ræsonnementet er, at fodtøjets materiale og konstruktion ikke ville egne sig til det i praksis. De arkæologisk fundne hverdagssko adskiller sig væsentligt fra dette billede. De er konstrueret af et langt mere robust læder, har ofte lavere og bredere hæle, og ud fra slidsporsmønsteret at dømme så har de kvindelige ejere bestemt betrådt de københavnske gader og stræder med dem på fødderne på samme vis, som herrerne var mobile i byen i

37 Michel 2014, s. 31.

38 Hatting 1999, s. 113; Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 29; Michel 2014, s. 30.

39 Fasol 1954, s. 49; Thomson 2006, s. 2.

40 Swann 2010, s. 16.

41 Broby-Johansen 2000, s. 165.

42 McDowell 1989, s. 32.

deres sko. Skoene af silke og lignende sartere materialer har formentlig været til festlige lejligheder.⁴³

Et andet iøjefaldende træk ved de københavnske sko er, at så godt som alle sko fra 1600-tallets sidste halvdel er ruskindssko. Det vil sige, at overdelen (overlæder og bagstykke) har kødsiden af skindet udad. Ruskindssko var generelt populære i Europa i 1600-tallets sidste halvdel, men de tilskrives ofte overklassen og som eksklusivt modefænomen forbeholdt de få. Men andelen af ruskindssko i København er så markant højere (kun ganske få procent af det samlede fundbillede fra 1600-tallets midte viser sko med narvside udad), at det ikke kun kan være forbeholdt overklassen her. Var det en mode, der blev adapteret i sådan et omfang, at det bredte sig til alle klasser? Var de ikke så eksklusive, som vi tror? Umiddelbart er ruskindssko upraktiske, fordi kødsiden af skindet er sart over for smuds og væde og ikke er så vejrbestandig som narvsiden. Ruskind bliver gerne fremhævet for dets taktile kvaliteter i form af en fløjsblød overflade, og ét af argumenterne for dette skinds høje værdi er, at det kræver ekstra tid, umage og kunnen fra garverens side at rense og skrabe kødsiden så fint, at den kan gøre sig standsmæssigt som synlig overflade på eksempelvis en sko.

Hvordan skindet er garvet, har stor indflydelse på læderets holdbarhed.⁴⁴ Ved garvning bliver tanniner tilføjet, så netværket i skindet bliver mere resistent over for udefrakommende påvirkninger såsom vand og mikroorganismer. Læderets egenskaber inkluderer fleksibilitet, styrke modstandsdygtighed, og det er varmeisolerende og vandafvisende.⁴⁵ Ser vi på de fundne sko fra København fra de forskellige århundreder, så er middelalderens sko generelt langt mere nedbrudte, end eksempelvis 1600- og 1700-tallets sko er. Her skal tages forbehold for, at de yngre sko givetvis ikke har ligget så længe i jorden som de ældre, så at det yngre er bedre bevaret end det ældre materiale er ikke overraskende. Alligevel må en del af nedbrydningsgraden tilskrives de metoder, som man ved hjælp af garvning har forsøgt at konservere skindet med, og skindet, brugt til skoene fra især 1600- og 1700-tallet, er i væsentlig bedre stand end fra de foregående århundreder.⁴⁶ Dette tyder på en forbedring af garvemethode og måske også på mere stabile forhold omkring garveprocessen, der tillod læderet den påkrævede lange tids garvning. Dertil kommer, at fodtøjet fra tidlig moderne tid er konstrueret stærkere med randsyning og hæle, som er sammensat af træpløkker, der ikke forgår så let som en sytråd. Middelalderskoenes generelle ringe tilstand kan tilskrives ujævnt

---

43 Andersen 1977, 34.

44 Madsen 1994, s. 110f.

45 Thomsson 2006, s. 1; Andersson 2013, s. 32; Schmidt 2013, s. 4; Harris 2014, s. 13; Michel 2014, s. 27ff.

46 Volken 2014, s. 39.

håndværk/bearbejdning af læder, men også som følge af intensivt brug og gadernes tilstand.⁴⁷

Værnemidler – støvler og isolering

Isolering i form af beklædning er medvirkende til at bibeholde den varme, som allerede findes i kroppen, samt holde vand ude, og i dag trækker vi i højskaftede støvler, når sneen og temperaturen falder. Støvler med højt skaft fundet ved arkæologiske udgravninger er dog ganske få.⁴⁸ Samme mønster tegner sig mange andre steder, herunder Danmark og København.⁴⁹ Ud fra billedkunsten og de skriftlige kilder må andelen af støvler givetvis have været større, end hvad fundene viser, på grund af genanvendelse af skaftlæderet, der gør typen vanskeligere at genkende i et fundmateriale. Men meget tyder på, at de bekostelige støvler blev brugt af et mindretal i relation til erhverv og rang og ikke var udbredt som fodens værn for alle.⁵⁰

Fedt og olie har man utvivlsomt brugt til at imprægnere lædersko med og holde vand stangen. Internationalt set kendes dog ikke mange eksempler på, hvordan man forede sko, fordi foringsmaterialet ofte ikke er bevaret.⁵¹ Men fra København fandtes en del eksempler på indlægssåler af filt, enkelte af uldtekstil samt en sål med pels. Fundne dragtdele vidner endda om, hvorfra materialet til indlægssåler kunne stamme. Der er blevet observeret sålformede udskæringer på dragtdele såsom skyggen af filthatte. Så for til sko indgik i en genanvendelsespraksis af kasseret beklædning. I en 1600-talstøffel fandtes løst fyld i hulrummet mellem overlæder og bindsål, af hvad der vurderes til at være fine høvlspåner af birkebark.⁵² Fra København fremkom også en damesko fra 1600-tallet med et intakt lag af bark mellem bindsål og mellemsål. Bark har isolerende effekt og har beskyttet mod kulde og vand fra underlaget.⁵³

Samlet set er der tale om en måde at værne fødderne ved at isolere og fore sko på en skjult facon, så skoene i øvrigt ikke afveg i udseende fra de øvrige skotyper. Derudover synes det påfaldende, at langt størstedelen af de fundne typer af forstammer fra sko fra 1600-tallet. Behovet for foring kan hænge sammen med de klimatiske forhold, hvor den lille istid især i 1600-tallet udfordrede de københavnske indbyggere, men det kan også være en teknologisk respons på andre forhold omkring underlaget – såsom særligt flydende urenlighed og spildevand.

47 Atzbach 2006, s. 3.

48 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 230.

49 Egan 2005, s. 22.

50 Jäfvvert 1938, s. 38, s. 59; Quinn 2010, s. 12; Evans & Mould 2013, s. 86.

51 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 30.

52 Personlig kommentar fra arkæobotaniker Annine Moltsen ved Natur & Kultur, 6. maj 2016.

53 Swann 2001, s. 15.

Mellem underlag og fod

For nogle skos vedkommende kunne man på afstand ikke se alle deres ilagte værnende kvaliteter. Der var dog typer og tekniske anordninger, som tydeligt havde en funktion i relation til underlaget ved at skabe afstand mellem kolde, våde, smudsige underlag og foden.

Bedst kendt er formentlig patinen, som var en art galoche af træ, der fæstnedes til skoen. I litteraturen om europæiske sko beskrives træpatiner ofte som ordinære oversko fra 1300-tallets slutning til 1400-tallets slutning.⁵⁴ Patinerne hævdede foden og skoen over gadens smuds og søle, men de var også nyttige i regnvejr til at holde fødderne tørre samt skabe afstand til et koldt underlag. Men da vi så sjældent finder dem trods gode bevaringsforhold, er det vanskeligt at estimere, hvor udbredte de var i byen i forhold til de andre typer af fodtøj.⁵⁵ Trods ekstensive udgravninger langs kysten og havnen i København og i byens voldgrave, hvor man kunne forvente at finde tabte patiner/træsko/trætøfler, ses ikke flere eller mere intakte træpatiner end i resten af byen. Som vi kan se på de mange hverdagssko, vi finder, så er de alle blevet flittigt brugt og slidt efter friktion mod groft underlag. Hvis brugen af patiner var udbredt, ville den form for slitagegrad ikke forekomme. Det er altså tvivlsomt, om de nu også var så almindelige.

Ved gennemgang af Danmarks kalkmalerier er der kun noteret fire figurer, der bærer patiner, og fire, der bærer træsko.⁵⁶ Træskoene ses på mandlige figurer, der forestiller en djævel, fabelfigur, mand, der pisker Jesus på korset, og en mand, der har taget sin ene træsko af og holder den, som skulle han til at kaste den. Hvad patiner angår, bliver det ene par båret af en djævel, det andet af en af de hellige tre konger, Melchior, det tredje af en velklædt mandsperson og det sidste af et bevæbnet vildsvin.⁵⁷ Træskoene indgår tydeligt i negativt ladede skildringer ligesom patinerne, men sidstnævnte sættes også i relation til finere folk.⁵⁸ Uanset de sociale tilhørsforhold så er skoene af træ et særsyn i både den danske billedkunst såvel som i de fysiske levn. Ifølge June Swann er dette særsyn retvisende for den faktiske brug af patiner i dette område. Swann mener, at patiner var sjældne i Skandinavien i sammenligning med det øvrige Europa, og hun har foreslået, at fravalget skyldtes, at patinerne var upraktiske i skandinavisk kontekst på grund af klimaet.⁵⁹ Ved gang i høj sne er de klodsede, de kan nemt tabes, og sneen sætter sig fast til træet, så man går med klumper af sne under skoene.⁶⁰ De høje træpati-

54 Oksen 2000, s. 20, 31; Grew & de Neergaard 2006, s. 91; Shawcross 2014, s. 36.

55 Baart 1977, s. 89f; Wubs-Mrozewicz 2005, 21.

56 Stoklund 2003, s. 136f. Gennemgang via www.kalkmalerier.dk.

57 Saxtorph 1997, s. 188f.

58 Saxtorph 1997, s. 78f.

59 Swann 2010, s. 20.

60 Noorlander 1978, s. 13.

Illustration 3.
Dametrætøffel fra
1700-tallets København
med overlæder og hæl af
læder og sål af træ. Syner
ikke af meget og har
sandsynligvis tilhørt en
jævn kvinde, men typen
er et særsyn blandt de
bevarede sko fra fortidens
København. Foto: Vivi Lena
Andersen

ner var altså ikke egnede til de lokale klimatiske forhold og underlag og var derfor formentlig ikke så udbredte her i middelalderen.

Fra 1500-, 1600- og 1700-tallets København har vi også ganske få fund af træsko og trætøfler. Sko af træ beskrives traditionelt som meget almindelige til jævne folk.⁶¹ Alligevel hører de til sjældenhederne på trods af særligt gode jordforhold for bevaring af træ. Goubitz, van Driel-Murray og Groenman-van Waaterringe vurderer, at træsko ikke blev brugt i stor skala i byerne, og at det ikke forklarer det proportionelt store fravær, at nogle er endt som brændsel.⁶² Man kan også stille spørgsmålet, hvorfor de mange træhæle fra læderfodtøjet i 1600- og 1700-tallet undgik flammerne og blev smidt ud, hvis træskoene samtidig så konsekvent og nøjsomt gik op i røg. (Se eksempel på trætøffel i ill. 3). På skrift synes sko af træ at have gjort sig mere bemærket. Polakken Jan Pasek, som var i Danmark med de polske hjælpetropper i 1659, noterede, at danskerne ikke kun på landet, men også i byerne bar sko af træ, dog ikke fruentimmer af højere stand, hvormed de gør så stor larm, at man næppe kan høre en anden tale.⁶³ Om denne beskrivelse også gjaldt København vides ikke, men skotypens sociale betydninger er interessant.

Det er altid problematisk at tolke ud fra fravær, men det er værd at notere, at læderpatinerne fra 1400-tallet også er et særsyn i København. Der er tilsyneladende kun fundet to såler fra læderpatiner fra 1400-tallet. Læderpatinen var på det tidspunkt beregnet til indendørsbrug og en luksus forbeholdt de få.⁶⁴ Hvis man samtidig tager træpatinernes sociale placering ud fra de danske kalkmalerier for pålydende, så kunne det tyde på, at både træ- og læderpatiner blev anvendt af en mindre, højere rangerende gruppe af mennesker i dansk kontekst og ikke var allemandseje.⁶⁵

61 Noorlander 1978, s. 13ff; Mathiassen 2001, s. 93; Saguto 2009, s. 35.

62 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waaterringe 2001, s. 11; Mould 2009, s. 10.

63 Stoklund 2003, s. 139

64 Jäfvert 1938, s. 24.

65 Heeland 1926, s. 30; Pratt & Woolley 2008, s. 13.

De få fund af læderpatiner i 1400-tallet erstattedes af en del flere fund af efterfølgeren: tøfler og sko med høje plateausåler af kork under forfoden og træ under hælsædet, indrammet af såler og kant af læder. Kork i 1500-tallets og 1600-tallets fodtøj har været særdeles anvendeligt til beskyttelse mod kulde og søle fra underlaget og var lettere for foden at løfte end forgængeren: patinen med tung træsål. Dels i form af designet, hvor korken indgår i en plateausål, der løfter foden flere centimeter fra underlaget, og dels var kork anvendeligt som isolering og beskyttelse mod vand fra underlaget, ligesom en vinprop af kork holder væsken stangen.⁶⁶

Da hæl på sko gjorde sit indtog omkring år 1600, gik „plateau“-patiner ud af brug. Den flade, tykke sål, som karakteriserede patinerne, passede kun til flade sko. Flere skoforskere mener, at den høje hæl var en afart af de høje patiner, og hælen overtog den funktion, patinen havde – at skabe afstand mellem underlag og fod. I 1700-tallets Europa blev patiner af træsål og med jernring under brugt i regnvejr eller ved beskidt arbejde, mens meget velhavende kunne erhverve sig en speciallavet galoche, som passede præcist til den enkelte højhælede sko og ofte var fremstillet af en trækerne beklædt med tyndt læder og bekesteligt stof udenpå.⁶⁷ Tilsyneladende er disse typer ikke bevaret fra Danmark, og det er spørgsmålet, om de overhovedet har været anvendt her.

De eneste af disse patine-relaterede innovationer, der blev bibeholdt som værn mod underlaget, var hælen og træskoene. Selvom hælen løftede bagfoden op over underlaget, var den forreste del af skoen tæt på underlaget og dermed meget udsat for smuds (se ill. 4). Visuelt skulle skoene tilsyneladende ligne skomodern mod syd, og derfor adapterede man ikke ellers bedre klimapassende skotyper fra nord. På mokkasiner og kamikker fra de arktiske egne går sålen oftest op omkring fodens sider, så dér er sammensyningen ikke så udsat for sne, vand og søle.⁶⁸ Til gengæld udviklede 1500-tallets høje kork/træsål med læderkant sig sidenhen til en særlig randkonstruktion, den ombukkede rand. Ifølge Goubitz, van Driel-Murray og Groenman-van Waateringe blev denne randtype anvendt i 1600-tallets mere luksuriøse sko, men for Københavns vedkommende var den ombukkede rand ofte anvendt på et langt bredere udsnit af indbyggernes sko. Dette skyldes formentlig, at man så en særlig fordel i randens praktiske funktion. Ved at glatte randen, der havde pelssiden af skindet udad, hele kanten rundt med et varmt jern kunne skomageren brænde porerne i skindet og derved lukke af for, at vand trængte igennem.⁶⁹ Måske er den vandskyende rand blevet foretrukket i København af netop denne egenskab, selvom det krævede ekstra af skomageren.

---

66 Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 16ff, 253. De fundne korksåler fra København er op til 55 mm i tykkelse.

67 Jäfvart 1938, s. 59; Peacock 2005, s. 62; Styles 2007, s. 25.

68 Hansen 1992, s. 119.

69 Evans & Mould 2013, s. 60.

Illustration 4. Omfanget af skader på sko forårsaget af ydre påvirkninger kan bedst observeres på skoene efter konservering. Dette konserverede eksemplar af en herresko fra midten af 1700-tallet viser skader på siderne af overlæderet, især ved forfoden, hvor hælen (der ikke er bevaret her) ikke har kunnet beskytte mod et sølet underlag.

Foto: Vivi Lena Andersen

Holdbarhed og forfængelighed

„Det var dog vistnok sjelden, selve Brolægningen viste sig synlig for Øjet, den var sædvanligt belagt med et tykt Lag Urenlighed (...)“”, skrev Oluf Nielsen i 1885 i et af sine værker om det gamle København.⁷⁰ Jeg er ofte blevet spurgt om, hvordan skoene kan være så slidte ved friktion, når nu gaderne flød med affald. Det spørgsmål lægger op til nye spørgsmål: Hvor meget affald har der egentlig været på gaderne? Og var der affald overalt, hele tiden? Trods problemer med affald i gaderne viser skoene hele perioden igennem ikke desto mindre høj slitagegrad som følge af friktion fra et hårdt underlag på både herre-, dame- og barnesko. Mange af de højhælede sko har småsten presset op i hælene efter gang på gruset belægning (se ill. 5). 1700-tallets finere damesko vidner om, at de brostensbelagte gader er gået hårdt ud over de høje, slanke, læderbeklædte træhæle, når hælen blev sat i underlaget mellem brostenene (se ill. 6).⁷¹ I fodtøjet ser vi altså en tæt kontakt mellem sko og belægning, og vi bør derfor nuancere forestillingen om, at samtlige gader i byen på alle tidspunkter har været tæt pakket med skarn og spildevand fra gavl til gavl. Der har været områder, partier af gader, der ikke var dækket af affald, ikke mindst når belægningen var nylagt, og som med fast underlag har kunnet slide sko igennem. Det kan også tænkes, at brolægningen ved rigmandshuse, rådhuset og slottet var mere velholdt end andre steder i byen, dels

---

⁷⁰ Nielsen 1885, s. 372.

⁷¹ Andersen 2009, s. 100.

Illustration 5. Skohæl med friktionsslitage set nedefra. Her ses også småsten, der er trådt op i læderet under gang på gruset underlag i København. Foto: Vivi Lena Andersen

Illustration 6. Damesko fra 1700-tallets København med træhæl beklædt med læder. Læderet er ved hælen standflade presset op af trækernen efter gang på ujævn brolægning eller som resultat af, at hælen blev sat mellem stenene i brolægningen. Hælen stammer fra en damesko, der blev fundet under Esplanaden 50. Foto: Vivi Lena Andersen

fordi et økonomisk overskud gjorde det muligt og dels af hensyn til de respektive husstandes fodtøj, fremkommeligheden og det æstetiske udtryk.⁷²

Har det opslidende forhold sko og underlag imellem været en påvirkende faktor for, hvordan skoene udviklede sig? I slutningen af 1400-tallet blev flere gader i europæiske byer brolagt, og på samme tid gik man bort fra at gå med vendsyede sko med sål bestående af kun ét lag læder. Omkring år 1500 blev sko inden for kort tid udstyret med flere lag såler.⁷³ Det grusede underlag og stenbelægninger ville give efter for tryk fra skoen, men brolagte underlag giver sig ikke, og derved slides skoen mere.

Ud fra de skriftlige kilder tyder det på, at middelalderens vendsyede sko hurtigt blev slidt. I de middelalderlige regnskaber, for eksempel dronning Kristines, er skoindkøb en stor og hyppig udgiftspost, og fra det schweiziske slot Hallwill er der eksempler på, at tjenestefolkene har fået op til otte par sko om året i løn.⁷⁴ De københavnske middelaldersko er slidt igennem samme sted på skoen som de tyndsålede versioner bagerst på hælen ved vendsyningen, hvor sålen møder over-

⁷² Se også Jørgen Mührmann-Lunds behandling af dette i hans artikel i dette temanummer.

⁷³ Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-van Waateringe 2001, s. 15.

⁷⁴ Andersen 1953, s. 20; Koch 1990, s. 77.

delen. Ifølge Catharina Oksen kunne middelalderens sko dog højst holde tre-fire måneder.⁷⁵ Der er naturligvis mange variabler at tage i betragtning med hensyn til holdbarheden såsom vejr, underlag, brugstid, vedligehold samt skoens og læderets kvalitet, og forbruget af fodtøj har ikke været lige stort for alle samfundsgrupper og for alle aldre. Velhavende ville eje mere end ét par sko, ikke udsætte dem for stor belastning, men til gengæld bære dem ofte, fordi det ikke var velanset at gå barfodet. Folk af lavere stand har formentlig oftere gået barfodet, men de har til gengæld måttet udføre fysisk hårdere arbejde, ofte udendørs, der har krævet mere af skoene og slidt dem hurtigere.

Sammenlignes med senere perioders randsyede sko tyder disse trods alt på at have en længere holdbarhed end de vendsyede.⁷⁶ John Styles' gennemgang af regnskaber fra 1700-tallets England viser, at en arbejdsmand (labourer) med udendørs arbejde havde brug for to par sko årligt, mens kvinder af samme klasse kunne nøjes med ét par årligt, ligesom mænd med mindre slidsomt arbejde kunne nøjes med ét par sko årligt.⁷⁷ Også for børn budgetteres med ét par sko årligt, mens meget fattige hushold helt måtte undvære fodtøj.⁷⁸ I en regnskabsbog over forsyninger til det britiske infanteri fremgår det, at et regiment af fodfolk i 1776-77 fik nye sko efter et år.⁷⁹ For danske forhold har Karsten Skjold Petersen studeret hærens munderingsreglementer, hvori slidterminer på uniformens dele indgik. Soldaten kunne i begyndelsen af 1700-tallet få ny såkaldt undermundering som sko af læder én gang årligt.⁸⁰

Spørgsmålene om den vendsyede skos holdbarhed og hvilke faktorer, der synes at nedbryde skoen mest, undersøgte jeg i praksis ved et pilotforsøg på Middelaldercentret i Nykøbing Falster. Det inkluderede fire ansatte som forsøgsdeltagere.⁸¹ De havde forskellige funktioner i middelalderbyen, bar forskellige typer af rekonstruerede middelaldersko, havde forskellige underlag som primære gangområder, og der var forskel i alder, køn og kropsbygning. De registrerede dagligt deres brug af skoene, vedligeholdet af skoene, deres aktiviteter og antal skridt pr. dag. Forsøget viste, at ved hård belastning (høj aktivitet, vådt vejr og vådt underlag) bar skoene tegn på massivt slid bagerst på hælen ved vendsyningen efter kun to ugers brug, og efter tre ugers brug var der slidt hul igennem læderet. Vi kan ikke nøjagtigt sidestille dette med middelalderens forhold, da så mange

---

75 Oksen 2000, s. 8.

76 Andersen 2014; Riello 2015, s. 82.

77 Styles 2007, s. 72, s. 265. De skotyper, der henvises til i regnskaberne, er de samme som de samtidige danske.

78 Styles 2007, s. 223f.

79 Babits 1982, s. 84f. Personlig kommentar fra Domenic Saguto ved Colonial Williamsburg 18.02.2016.

80 Petersen 2014, s. 16.

81 Pilotforsøg på Middelaldercentret i Nykøbing Falster forløb over sæsonen 2015 fra 1. maj til 16. oktober. Med venlig assistance fra Pia Bach og Catharina Oksen samt forsøgsdeltagerne Søren, Elizabeth, Christine og Miguel.

variabler ikke vil være ens (dyret, der har lagt skind til skoene, garvningsproces og bearbejdning, vejr, temperaturer, underlag, skotype, vedligehold, imprægneringssubstans, skoens pasform i forhold til bæreren, personens alder og erhverv, skotyper, der alt sammen påvirker gangen, og holdbarheden af skoen), men køber vi præmissen med de forbehold, der uundgåeligt er, så havde den hårdt prøvede vendsyede sko en levetid på lidt over en måned (det vil sige kasseret med stort hul i hælen og ingen reparationer). Til sammenligning havde forsøgsdeltageren med arbejde i tørvejr under tag, på et underlag af natursten, tæt ved varme bål og mere stillestående arbejde også slidt igennem læderet bakerst på hælen ved sæsonafslutning, men skoene kunne dog nå op på en holdbarhed på 3 ½ – 4 måneder, før kassation var nødvendig.⁸² Gennemsnittet af disse resultater nærmer sig de brugsperioder, som middelalderens regnskaber synes at afspejle med et holdbarhedstidsspannd på 1-4 måneder.

Fælles for alle forsøgsskoenes nedbrydning og slitagemønster er, at de ligesom de originale middelaldersko slides igennem ved vendsyningen bakerst på hælen, hvilket kan opstå efter et par ugers brug. Det vil sige, at skoens vitale dele, overdel og sål, ødelægges på et sted på skoen, der er vanskelig at reparere sig ud af, skoen mister sin funktion som værn mod underlaget, og skoene må kasseres. Brugen af den vendsyede sko på byens brostensbelægninger sled skoen hurtigere igennem ved hælen. Det førte til, at den vendsyede konstruktion måtte træde tilbage for de efterfølgende teknologiske revolutioner: randsyningen, der gav en mere slidstærk og mere vandafvisende konstruktion samt mulighed for tilføjelsen af mellemsål og ydersål og senere tilføjelsen af en hæl, der endeligt kunne tage imod den intense friktionsslitage bakerst på hælområdet, som voldte så store problemer for den vendsyede sko.

I København har vådt vejr og gadens slam og søle været en væsentlig faktor for skoernes nedbrydning, og det ser ud til, at man forsøgte at innovere sig ud af de udefrakommende trusler ved ovennævnte ændringer. Det skal også understreges, at i middelalderens étsålede sko var sålen både bindsål og ydersål. Altså sålen var i direkte kontakt med foden/hosen, men den var som ydersål også i direkte kontakt med underlaget. Det betød friktion fra begge sider af sålen samt angreb af fodsved, der er syreholdigt og bidrager til nedbrydningen af læderet.⁸³ Den rollefordeling er delt op, og slitage fordelt i randsyede sko med flere lag såler.

Alt dette taget i betragtning må det konkluderes, at skiftet fra vendsyede til randsyede sko havde en stor effekt på holdbarheden af skoen, og at tidspunktet for det tekniske skift ser ud til at være sammenfaldende med et vejteknologisk skift med etableringen af broslitage i gaderne omkring år 1500. Underlaget ser dermed ud til at have spillet en væsentlig rolle for måden, sko konstrueres på.

82 Vådt vejr er hårdt ved læderfodtøjet, og det nedbrydes hurtigere end ved perioder med tørt vejr. Oksen 2000, s. 18.

83 Reed 1972, s. 79.

Der er dog et forklaringsproblem med hensyn til de åbenlyst upraktiske skotyper. Det praktiske fodtøj trumfede langtfra altid det moderigtige, og vi kan se, at man i København gladeligt bar sarte ruskindssko, tekstilbeklædte sko med silkebroderier, sko med dekorative åbninger, hulmønstre og slidser samt kulørte hæle, selvom gadernes tilstande opfordrede til noget ganske andet.⁸⁴ Den herskende mode og individets selviscenesættelse i byens rum vægtede altså trods alt mere end praktikaliteter. Der sås en opdeling i sociale hierarkier og distinktioner, hvor jo mindre tilpasset skoene var til de beskidte forhold på gaden, jo finere var fodtøjet. Dels som signal om, at ejeren ikke behøvede bevæge sig udendørs, og dels insinuerende, at vedkommende ubesværet kunne erhverve sig et nyt par sko, hvis mødet med gadens urenligheder skulle blive skoen for meget, hvad enten ejeren så rent faktisk havde råd eller ej.

Skoen i skidtet – ved vejs ende

Blev fodtøj designet med affaldsomstændighederne på gaderne i byen for øje? Det korte svar på baggrund af dette indblik fra fodtøjet fra København er: Nej – ikke synderligt. Der fandtes bedre egnede skotyper og konstruktionsteknikker, som var velkendte for datiden, men de blev enten fravalgt eller kun anvendt af de få. De æstetiske og visuelle aspekter var lige så væsentlige som de mere praktiske og fysiske funktionelle behov i valget af fodtøjet. Byens urenlighed har været en konstant trussel både mod de æstetiske såvel som de praktiske behov. Sko var et ud af mange midler til social distinktion, og de fysiske forhold i byen udfordrede denne praksis.

Kan man se problematikker omkring urenlighed, broslægningsart og miljø afspejlet i sko? Ja. Fodtøjets udvikling fra 1300 til 1800 i København viser en påvirkning af måden, gadebelægningen i byen udvikler sig, hvor ændringer i skoens konstruktion medfører, at holdbarheden forlænges. Så kort sagt kan fodtøjets udvikling opsummeres ved: Bedre holdbarhed? Ja tak – men de accepterede normer i samfundet for skoens udseende og de modemæssige og identitetsskabende egenskaber kommer først.

Sko som fænomen balancerer netop dualiteten mellem *nødvendighed* og *forfængelighed*, mellem det fysiske og mentale. Sko har ud over de umiddelbare fysiske egenskaber lige så vægtige identitetsmæssige kvaliteter, der kan fortælle om social status, magtspil, rigdom, kønsroller, alder, etniske tilhørsforhold, seksuel moral, religion og profession.⁸⁵ Sko kan gøre ondt og give fysiske skader, men deres eksistens er og var væsentlig, når det at gå barfodet betragtedes skammeligt

---

84 Andersen 2016.

85 Pratt & Woolley 2008.

og urent som den gade, fødderne betrådte. I vores del af verden forekommer offentligt barfodsgang uciviliseret og signalerer, at man har mistet grebet om almen dannelse som konsekvens af fattigdom eller sindssyge, eller signalerer oprør og respektløs adfærd i forhold til samfundets normer og kulturelle konventioner.⁸⁶ Når fodtøjet ikke er til stede i situationer, hvor det modsatte forventes, har det væsentlig betydning for, hvordan den pågældende person bliver behandlet og anset, samt hvilke rettigheder denne har – eller rettere ikke har. Dertil kommer det uhygiejniske aspekt, hvor det beskidte kan frastøde i mødet med andre, og det kan være farligt for personen selv på grund af risiko for infektion, pådragelse af skader fra byens underlag, der materialemæssigt ikke tilgodeser barfodsgang. Alt i alt er sko stadig uundgåelige, fordi vores samfund og rummene deri – fysiske såvel som mentale – har indrettet sig efter fodtøjs tilstedeværelse. Sko er ofte fremstillet af et meget mere stift materiale end resten af vores beklædningsgenstande, og denne struktur bevirker, at de er modstandsdygtige objekter, som så at sige kan skubbe igen. Som Ellen Sampson formulerer det: „If the foot shapes the shoe, then it is equally true that shoes shape the feet“.⁸⁷ Dette perspektiv lægger sig tæt op ad Ian Hodders Entanglement Theory, hvor mennesker er afhængige af ting, ting er afhængige af andre ting (eksempelvis i fremstillingsprocessen), ting er afhængige af mennesker (for at blive skabt og vedligeholdt), hvorved den gensidige påvirkning udvikler sig kontinuerligt i et selvforstærkende mønster af afhængighed. Man kan sige, at mennesker er afhængige af ting som teknologier, som redskaber til overlevelse og til at fremme sociale relationer, og dette komplekse netværk kræver kontinuerlig social, teknisk og økonomisk vedligeholdelse.⁸⁸

Fodtøj blev opfundet for omtrent 40.000 år siden, formentligt for at beskytte fødderne mod natur- og klimatiske forhold (varme, kulde, giftige dyr og planter, skarpe overflader mv.), men det blev også indikatorer for, hvordan vi gerne vil blive set i andres øjne.⁸⁹ Sko og skidt er derfor uforenelige størrelser. Dette møde af paradokser og fodtøjets mangefacetterede formål og betydninger er grundlæggende affødt af menneskets nære fysiske kontakt med fodtøjet og mødet med underlaget som et fysisk bindeled mellem mennesket og verden omkring det.⁹⁰ Fod, sål og underlag. Menneske, sko og verden.

---

86 Holle 2010.

87 Sampson 2016, s. 139.

88 Hodder 2011, s. 175; 2014, s. 19.

89 Trinkaus & Shang 2008.

90 Shawcross 2014, s. 6.

Litteratur

- Andersen, Ellen 1977: *Danske Dragter. Moden i 1700-årene*. København.
- Andersen, Vivi Lena 2009: „På fod med nyere tids arkæologi – sko som kilde“. Henriette Lyngstrøm (red.): *Glimt fra en anden verden. Specialer ved Forhistorisk Arkæologi 2006 og 2007*. Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, s. 93-102.
- Andersen, Vivi Lena 2012: „Stadens Ureenlighed. Om lossepladskultur i 1700-tallets København“. *Kulturstudier* 2012:2, s. 73-105. <https://doi.org/10.7146/ks.v3i2.7640>
- Andersen, Vivi Lena 2013: „Sko under overfladen – en arbejdsproces. Fodtøj fra de seneste års arkæologiske udgravninger i København“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2013:9, s. 9-19.
- Andersen, Vivi Lena 2014: „Hug en hæl og klip en tå. Bæredygtighed på fødderne“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2014:11, s. 13-22.
- Andersen, Vivi Lena 2016: „Old Shoes in a New Perspective – Fashioning Archaeology“. *Fashion Practice: The Journal of Design, Creative Process & the Fashion Industry*, 2016.
- Andersen, Aage 1953: „Et fund af middelalderlige sko og lædersager fra Svendborg“. *Fynske Aarbøger* 1953-1955, s. 1-22.
- Andersson, Gabriella 2013: „Rätt klack – och rätt sula“. Carin Eriksson Lindvall, Kerstin Rydbeck & Louise Rügheimer (red.): *Skor är huvudsaken. Sjutton kvinnliga forskares funderingar om skor*, Uppsala Universitet, s. 32-34.
- Atzbach, Rainer 2006: „Late and Post-medieval Time Capsules: archaeology from the Upper Stories“. *Athena Review* 2006:4(3), s. 1-9.
- Baart, Jan 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Babits, Lawrence E. 1982: „Shoe Life in the 71st of Foot 1776-1777“. *Military Collector & Historian* 1982, s. 84-86.
- Behringer, Wolfgang 2011: *A Cultural History of Climate*. Polity Press.
- Bennet, Glin 1983: *Beyond Endurance: Survival at the Extremes*. Secker & Warburg.
- Broby-Johansen, Robert 1947: *Den danske billedbibel i kalkmalerier*. Gyldendal.
- Broby-Johansen, Robert 2000 (1953): *Krop og klær – klædedragtens kunsthistorie*. København.
- Bruun, Carl 1890: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dens Historie, Mindesmærker og Institutioner*. Del II. København.
- Douglas, Mary 2006 (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203361832>

- Dowie, James 1861: *The Foot and its Covering with Dr. Camper's work „On the Best Form of Shoe“*. London.
- Egan, Geoff 2005: *Material Culture in London in an Age of Transition: Tudor and Stuart Period Finds c 1450–c 1700 from Excavation at Riverside Sites in Southwark*. Museum of London Archaeology Service.
- Evans, Nick & Mould, Quita 2013: „Footwear“. Julie Gardiner (red.): *Before the Mast: Life and Death aboard the Mary Rose*. Oxbow, s. 59-94.
- Fasol, Theodor 1954: *Was ist Leder? Eine Technologie des Leders*. Stuttgart.
- Goubitz, Olaf, van Driel-Murray, Carol & Groenman-van Waateringe, Willy 2001: *Stepping through time. Archaeological footwear from prehistoric times until 1800*. Stichting Promotie Archeologie.
- Grew, Francis & de Neergaard, Margrethe 2006: *Shoes and pattens*. Museum of London.
- Haastrup, Ulla 1989: *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Nationalmuseet, Christian Ejlers' Forlag.
- Hansen, Jens Peder Hart Hansen 1992: *Qilakitsoq. De grønlandske mumier fra 1400-tallet*. Gyldendal.
- Harris, Susanna 2014: „Leather in archaeology: between material properties, materiality and technological choices“. Susanna Harris & André Veldmeijer (red.): *Why Leather? The material and cultural dimensions of leather*. Leiden, s. 9-21.
- Hatting, Tove 1999: „Husdyrene“. Else Roesdahl (red.) *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. Gyldendal, s. 110-123.
- Heeland, Hans 1926: *Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark*. København.
- Hodder, Ian 2011: „Human-thing entanglement: towards an integrated archaeological perspective“. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2011:17, s. 154-177. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01674.x>
- Hodder, Ian 2014: „The Entanglements of Humans and Things: A Long-Term View“. *New Literary History* 2014:45, s. 19-36. <https://doi.org/10.1353/nlh.2014.0005>
- Holle, Nicolai 2010: „Løsladt!“. *Samvirke* august 2010, s. 20-21.
- Jäfvert, Ernfrid 1938: *Skomod och skotillverkning från medeltiden till våra dagar*. Stockholm.
- Jörpeland, Lena Beronius 2001: „Den grå vardagen – städning och renhållning i den medeltida staden“. *Bebyggelseshistorisk tidsskrift, Medeltidsstadens arkeologi* 2001:42, s. 59-74.
- Koch, Hanne Dahlerup 1990: *Læderfodtøjet fra 1300-tals voldstedet Boringholm – belyst på baggrund af upubliceret og publiceret dansk og publiceret europæisk arkæologisk materiale, samt med udgangspunkt heri en vurdering*

- af læderfodtøjet som arkæologisk kilde*. Afdeling for Middelalderarkæologi, Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev, Moesgaard, Højbjerg.
- Koch, Hanne Dahlerup 2000: „Middelalderens gader“. *Kuml* 2000, s. 239-294.
- Kristensen, Hans Krongaard 1999: „Land, by og bygninger“. Else Roesdahl (red.) *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. Gyldendal, s. 54-81.
- Kroonen, Guus 2013: *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden, Boston.
- Københavns Diplomatarium II 408-09 og V 300-1
- Madsen, Helge Brinch 1994: *Handbook of field conservation*. Konservatorskolen København.
- Mathiassen, Tove Engelhardt 2001: „Sko i Danmark – produktion handel og brug mellem 1750 til 1850“. Bunad- og folkedraktrådet (red.) *Rapport fra Nordisk draktseminar om fot- og håndbeklædning*. Valdres Folkehøgskule 7. – 11. august 2000, s. 93-107.
- Mauss, Marcel 2006: *Techniques, technology and civilisation*. Edited and introduced by Nathan Schlanger, New York.
- McDowell, Colin 1989: *Shoes. Fashion and Fantasy*. München.
- Michel, Amanda 2014: „Skin deep: an outline of the structures of different skins and how it influences behaviour in use“. Harris, Susanna & André Veldmeijer (red.): *Why Leather? The material and cultural dimensions of leather*. Leiden, s. 23-40.
- Mould, Quita 2009: „Burning leather – further evidence that leatherworkers made bad neighbours“. *Archaeological Leather Group Newsletter* 30, September 2009, s. 9-10.
- Mould, Quita 2015: „The home-made shoe, a glimpse of a hidden, but most ‘affordable’, craft“. Gitte Hansen, Steven Ashby & Irene Baug (red.): *Everyday Products in the Middle Ages. Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800-1600*. Oxbow Books, s. 125-142.
- Nielsen, Oluf 1885: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV. Kjøbenhavn i Aarene 1536-1660*. København.
- Nielsen, Niels Åge 1989: *Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie*. København.
- Noorlander, Hans 1978: *Wooden shoes, their makers and their wearers*. Arnhem.
- Oksen, Catharina 2000: *Rekonstruktioner af mands- og kvindedragter på Middelaldercentret – et øjebliksbillede af 1390’erne*. Middelaldercentret.
- Olsson, Anders 1999: „Spår av avfallshantering i ett urbant sammenhang“. *Meta* 1999:1, s. 49-65.
- Peacock, John 2005: *Shoes. The Complete Sourcebook*. London.

- Petersen, Karsten Skjold 2014: *Kongens klæder. Hærens uniformer og udrustning i Danmark-Norge*. Historika, Tøjhusmuseet.
- Pratt, Lucy & Woolley, Linda 2008: *Shoes*. V&A Publishing.
- Quinn, Bradley 2010: *The Boot*. Laurence King Publishing.
- Reed, Ronald 1972: *Ancient Skins, Parchments and Leathers*. London & New York.
- Riegels, Niels Ditlev 1786: „Skarn og skarnagere“. *Kiøbenhavn's Skilderie* 1786:1.
- Riello, Giorgio 2015: „Production for Consumption“. Helen Persson (red.): *Shoes : Pleasure & Pain*. V&A Publishing, s. 79-87.
- Saguto, Al 2009: *M. De Garsault's 1767 Art of the Shoemaker*. An annotated translation by D. A. Saguto. Costume Society of America Series by the Colonial Williamsburg Foundation.
- Sampson, Ellen 2016: *Worn. Footwear, Attachment and Affective Experience*. The Royal College of Art, London.
- Saxtorph, Niels M. 1997: *Danmarks kalkmalerier*. Politikens Forlag.
- Schmidt, Anne Lisbeth 2013: „Konservative gamle skind“. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje* 2013:7, s. 4-12.
- Seebold, Elmar 1995: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin.
- Shawcross, Rebecca 2014: *Shoes: An Illustrated History*. Bloomsbury.
- Stoklund, Bjarne 2003: *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*. Museum Tusculanum.
- Styles, John 2007: *The Dress of the People: Everyday fashion in eighteenth-century England*. Yale University Press.
- Swann, June 2001: *History of footwear in Norway, Sweden and Finland. Prehistory to 1950*. Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien.
- Swann, June 2010: „English and European Shoes from 1200 to 1520“. Rainer Christoph Schwinges & Regula Schorta (red.): *Fashion and Clothing in Late Medieval Europe. Mode und Kleidung im Europa des Späten Mittelalters*. Abegg-Stiftung Scwabe, s. 15-23.
- Sørensen, C. J. 1927: *Lidt om Skotøjsindustriens Udvikling gennem Tiderne*. København.
- Sørensen, Mikkel 2014: „Klimaforandringer, kulturmøder og innovationer. Et dybt tidsperspektiv fra den arktiske verden“. Mikkel Sørensen & Mikkel Fugl Eskjær (red.): *Klima og mennesker. Humanistiske perspektiver på klimaforandringer*. Museum Tusculanums Forlag, s. 29-52.
- Thage, Ole 2013: *Hvordan går du? Fodnoter om gangens kultur og biologi*. Lindhardt og Ringhof.
- Thomson, Roy 2006: „The nature and properties of leather“. Marion Kite & Roy Thomson (red.): *Conservation of Leather and Related Materials*. Oxford, s. 1-4. <https://doi.org/10.4324/9780080454665>

- Thomson, Roy 2011: „Skin, leather and tanning : Some definitions“. Roy Thomson, & Quita Mould (red.): *Leather tanneries: The archaeological evidence*. Archetype Publications in association with the Archaeological Leather Group, s. 3-7.
- Trinkaus, Erik & Shang, Hong 2008: „Anatomical evidence for the antiquity of human footwear: Tianyuan and Sunghir“. *Journal of Archaeological Science* 2008: 35(7), s. 1928-1933. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2007.12.002>
- Volken, Marquita 2014: *Archaeological Footwear: Development of shoe patterns and styles from Prehistory till the 1600's*. SPA Uitgevers.
- Wiene, Inger 2013: „Kiøbenhavn's Folk plages tit af skidne Gader“. *Historiske Meddelelser om København* 2013, s. 132-164.
- Wubs-Mrozewicz, Justyna 2005: „Shoes and shoemakers in late medieval Bergen“. *Collegium Medievale* 2005, s. 7-35.

Utrykte kilder

Brolægningskommissionens arkiv 1774-1819. Københavns Stadsarkiv.

English abstract

Shoes and Filth – In the Footsteps of the Copenhageners in the Medieval and Early Modern periods

The city of Copenhagen expanded during the medieval and early modern period, and the population as well as the waste and challenges with uncleanliness in the streets increased. The feet and footwear of the Copenhageners were daily in direct contact with this filth and dirt, and in the article the question is raised whether the streets conditions were affecting the footwear design, development and use. An object biographical approach is applied in the examination of archaeological everyday shoes from Copenhagen, from the period 1300-1800, with the help of science, craftsmanship and experimental archaeological analyzes of footwear materials, durability and use as well as the actual surfaces that the shoes and feet walked on. This is also involving written sources, the visual arts and the finer preserved footwear. The study suggests that the uncleanliness and street surface are reflected in the shoes in the form of construction techniques and material use leading to improved durability. At the same time known and better solutions were opted out, and furthermore the very impractical footwear were among the Copenhageners favorites. The shoe's aesthetics, social importance and identity qualities were weighted heavily – in the expense of practical benefits.

Jørgen Mührmann-Lund er ph.d. i historie med speciale i politiets tidlige historie. Artiklen er del af et post.doc.-projekt om Københavns politis historie 1682-1814, som blev finansieret af Det Frie Forskningsråd. Han er pt. ansat som arkivar på Aarhus Stadsarkiv.

Keywords: byhistorie, politihistorie, renovation, civilisering, København

---

SKARN, ÆRE OG „GOD POLITI“ I DEN TIDLIGMODERNE BY

I tidligmoderne tid kom et stigende antal politiforordninger mod forskellige former for urenhed i byerne om alt fra brolægning, renovation og løsgående svin til forurening af drikkevandet med ådsler, slagteaffald og menneskelort.

Artiklen undersøger både med hvilke begrundelser myndighederne lovgav imod og borgerne klagede over urenheden. Desuden undersøges udviklinger og forskydninger i oplevelsen af urenhed fra middelalderens købstadslove til den borgerlige presse, som opstod i slutningen af 1700-tallet.

I denne artikel undersøger jeg, hvilke forestillinger om og oplevelser af det rene og det urene, der lå til grund for bestræbelserne på at skabe et mere rent byrum i tidligmoderne tid. Kilderne til disse bestræbelser er i første omgang en række politiforordninger imod forskellige former for urenhed. Politiforordninger var en særlig lovgivning, der adskilte sig fra den almindelige lovgivning ved at omhandle foranderlige forhold og ved at have til formål at skabe „god politi“ – en idealtilstand af god offentlig orden og almindelig velfærd. Politiforordningerne rettede sig især mod byerne som knudepunkter for forandring og økonomisk vækst. Isoleret set rettede politiforordningerne om urenhed sig imod et nyt miljøproblem afledt af det stadig tættere samliv i byerne, men de skal også ses som del af en større pakke af forordninger om alt fra brødpriser, tiggeri til luksus og håndværkslav, der ikke blot skulle opretholde, men endda fremme den almindelige velfærd. Politiforordningerne om urenhed og deres håndhævelse af den politimyndighed, der blev oprettet i 1682, blev del af „bekvemmelighedspolitiet“. Ifølge en lærebog

i politiret fra 1825 skulle denne gren af politiforvaltningen „sørge for hvad der kan tjene til livets forskønnelse og højere nydelse“.¹ I den proces bliver byen et sted, der er defineret ved en lavere tolerance overfor griselort og møddinger end på landet. En bestemt form for renhed bliver en del af byens identitet.

Den nyere forskning har påvist, at impulserne til de enkelte politiforordninger kom „fra nedен“ i form af mundtlige og skriftlige klager fra undersåtterne over diverse „uordener“.² Den sidste del af artiklen er derfor helliget en undersøgelse af almindelige borgeres klager over diverse urenheder i ugebladet „Politivennen“ for at belyse den borgerlige opinions syn på det rene og det urene.

Artiklens metode med at bruge normative kilder til at belyse forestillinger om det rene og det urene over længere tid er inspireret af Norbert Elias' klassiske værk om „civilisationsprocessen“. Ud fra etikettebøgers forskrifter om bordmanerer, toiletbesøg og sovevaner mente Elias at kunne påvise en stigende pinlighed ved spontane følelser og en stigende væmmelse ved kroppens naturlige funktioner og sekreter som snot, spyt og lort. Denne „moderne“ følsomhed skulle først være opstået blandt middelalderens hofadel som et middel til social distinktion og siden være efterlignet i byerne af borgerstanden i dens forsøg på at opnå samme status som adelen. Elias' teori har haft stor indflydelse på den nyere danske kulturhistorie.³ Der er dog også rejst kritik af Elias' fortælling om fornuftens sejr over følelserne for ikke at tage højde for følelsernes historicitet og forankring i hverdagslivets sociale praksis.⁴ I artiklens kildemateriale ses heller ikke tegn på, at fortidens mennesker var mindre følsomme over for ildelugtende skidt og lort, men at deres afsky var iklædt andre historisk betingede opfattelser af urenhed end i dag.⁵ Montesquieu betegnede politiets genstandsfelt som „noget der opstår hvert øjeblik“ og „gentager sig hver dag“.⁶ I forhold til den almindelige lovgivning og det almindelige retsvæsen var politiet kendetegnet ved i langt højere grad at være modtagelig over for sociale impulser.⁷ Dette forhold taler for, at politiforordningerne indeholder spor af mere generelle normer om urenhed og ikke kun udtrykker elitens normer.

---

1 Kolderup-Rosenvinge 1825, s. 123.

2 Se bl.a. Kotkas 2014, s. 79–82, 174–175; Mührmann-Lund 2014.

3 Elias 2000. Eksempler på Elias-inspireret kulturhistorie, se Lyngby, 2001; Venborg Pedersen 2009.

4 Dette er i høj grad udgangspunktet for den nyere følelshistorie, se Schjerning 2013, s. 9–18; Vallgård 2013, s. 87–113. Om den ældre, historisk antropologiske kritik af Elias, se Schwerhoff 1998.

5 I „Hundemordet i Vimmelskafte“ afviser Peter Henningsen og Ulrik Langen, at 1700-tallets københavnere skulle have været mindre lugtfølsomme end i dag, men at de var mere vant til stanken. Henningsen og Langen 2010, s. 18.

6 Politiforordninger og politiforvaltningen var generelt kendetegnet ved at være mere forankret i hverdagen og det sociale end den almindelige lovgivning og det almindelige retsvæsen. Holenstein 2000; Napoli 2003, s. 8–18.

7 Montesquieu 1998, bd. 2, s. 189 (bog 26, kapitel 24).

Middelalderbyernes renlighedsbestemmelser

De første forskrifter om renlighed i byrummet findes i de middelalderlige købstadslove. Ligesom de samtidige påbud om renlighed ved hoffet, som Elias citerer, er der tale om enkle forskrifter uden nogen form for begrundelse. I Roskildes stadsret fra 1268 pålægges borgerne at brolægge gaden foran deres gårde, og de forbydes at lægge deres møg og møddinger på „menigt stræde“.⁸ Gaden konstitueres altså som et offentligt rum mellem husene, men med en privat pligt til at brolægge fortovet, som oprindeligt var rummet foran huset helt ud til gadens midte. Der ses også en bestræbelse på at holde den offentlige gade renere end gårdspladsens private rum. At renhed er lig med noget helligt og ophøjet ses i Ribes stadsret fra 1269. Her forbydes det at anlægge en svinesti eller en latrin mindre end syv fod fra en kirkegård, mens afstanden til gaden kun behøver at være fem fod og til nabogrunden tre fod; i nødstilfælde tillades dog en afstand af fem fod til kirkegården.⁹ Dermed etableres et renhedshierarki, som bliver mere udtalt i den tidligmoderne periode med dens kobling af urenhed og uærlighed. Lovgivningens ord for latrin er det latinske „privet“ eller det danske ord „hemmeligt hus“, som bruges i Københavns stadsret fra 1443, § 48.¹⁰ Det hemmelige, som er beslægtet med ordet hjem og hjemlig, var i renæssancens åbne eller „ærlige“ boligkultur knyttet til det uærlige og det skamfulde.¹¹ Begrebet om uærlighed kan ligesom koblingen af renhed og hellighed spores tilbage til norrøn tid. I den islandske saga „*Óláfs saga Tryggvasonar*“ fra ca. 1390 fremhæves det således, hvor godt himlens engle dufter.¹²

Fraværet af begrundelser i de middelalderlige købstæders politivedtægter skyldes formentlig, at de er vedtaget af magistraterne i samråd med borgerskabet. Denne konsensus om bestemmelserne har overflødiggjort begrundelser.¹³ En undtagelse er Bogenses privilegier fra 1514, hvor det påbydes borgerne at udgrave til deres latriner, „så at der kommer ingen ond lugt udi byen eller staden til hans naboer der ud af“.¹⁴ Begrundelsen kan umiddelbart ses som et bevis for Elias' teori om, at borgerstanden fik sartere næser i 1500-tallet, men der kan også være tale om et eksempel på en miasmatiske forebyggelse af pestsmitte. Den miasmatiske teori, som stammer fra antikken, antog, at sygdomskim opstod i forrådnelsesprocesser og spredtes via stillestående luft. At påbuddet er ledsaget af en

8 DGK 1955, bd. III, s. 167.

9 DGK 1952, bd. II, s. 17–18.

10 DGK 1955, bd. III, s. 89.

11 Lyngby 2006, s. 77–80.

12 Bek-Pedersen 2012, s. 1987. Jeg takker ph.d. i etnologi, Karen Bek-Pedersen, for denne henvisning. Om uærlighedens førkristne rødder, se Krogh 1994, s. 38–41.

13 Om vedtagelsen af de middelalderlige købstadsvedtægter kaldet „vilkår“, se Jacobsen 1991, s. 415–420.

14 DGK 1955, bd. III, s. 590–591.

begrundelse, kan i sig selv som et tegn på, at politilovgivningen får mere karakter af statslig socialdisciplinering i denne periode.¹⁵

Et tidligt udtryk for denne bestræbelse er Christian 2's land- og bylov af 6. januar 1522, som skulle have erstattet den hidtidige lokale og regionale lovgivning.¹⁶ I bylovens bestemmelser om renlighed findes en række begrundelser, som optræder i højere og mindre grad op gennem tidligmoderne tid.

Kampen mod stank optræder i bylovens § 73, hvor det påbydes at begrave ådsler „og slikt andet, der stank gøre og dødt er» i en stor kule udenfor købstæderne, "at de ej skal ligge oven jorden og forgifte luften og menneskene“. Bylovens § 74 forbyder desuden slagtere at udlede „blod eller anden urenhed, som stank gør, (...) udi adelgade og stræde eller noget steds i byen eller og i nogen mands gård, så det gør stank og lugt“. At stanken betegnes som giftig må grunde i en miasmatiske sygdomsopfattelse. For at skaffe sig af med den smitsomme urenhed skal der ansættes en rakker og bøddel i hver by.¹⁷ Måske derfor blev denne rakker eller natmand skyet som pesten af den øvrige befolkning, men som Tyge Krogh har påvist i sin forskning om emnet, var natmandens uærlighed et komplekst fænomen med en betydelig magisk-religiøs dimension.¹⁸

Koblingen af renhed med social ophøjethed ses i bylovens § 75, hvor det „strengeligen“ forbydes „at gøre gaderne og stræder udi vore købstæder urene og skidne med nogen uhøvisk urenhed. Findes nogen, der gør, og får der nogen skade over på liv og lemmer, da skal de have det til hjemgæld“.¹⁹ Ordet „uhøvisk“ var det modsatte af den „høviske“ idealadfærd ved hoffet og leder tanker hen på det første stadie i Elias' civilisationsproces, „civilté“, der er kendetegnet ved enkle og for en nutidig læser selvfølgelige normer.²⁰ Den sidste del af bestemmelsen kunne dog tolkes derhen, at møget lå i så store mængder på gaden, at det var til fare for trafikken. Med „hjemgæld“ menes, at skadevolderen hæftede for skader fra ulykker, forårsaget af gademøget. I bylovens § 76 optræder urenhedens religiøse aspekt atter, da det pålægges borgerne „hver lørdag aften og alle hellige aftener (...) at feje deres huse og gårde, og skure deres gulve og bænke og holde dem rene udi god måde. Deslige skulle de også samme aften og altid ellers holde gaderne og rendestene rene for deres huse og gårde...“. Lørdag har været en rituel vaskedag i norrøn tid, men at gøre byen ren før søn- og helligdage ligger i forlængelse af andre politiforordninger om sabbattens helligholdelse.

I § 76 forordnes desuden et renovationsvæsen i hver købstad bestående af vognmænd, som skulle hente det sammenfejede skarn foran borgernes huse og

---

15 Tamm 2008, s. 1-6.

16 Lysbjerg Mogensen 2014, s. 5-22.

17 DDR, s. 124-125.

18 Krogh 1994, s. 30-57.

19 DDR, s. 125.

20 Elias 2000, s. 52-60.

køre det ud af byen i nogle vogne, der var indrettede sådan, at skarnet „ej strøs over gaderne igen“.²¹ Denne ordning havde Christian 2. indført 1518 i København, hvor vognmændene fik stadfæstet deres lavsskrå imod at køre møg ud af byen, med bøder for at nægte og for at spille møget på gaden.²²

Efter Christian 2's bylov bliver politiforordninger mod urenhed i byrummet mere differentierede, men forbuddene handler stadig om at forebygge pestepidemier, at opretholde sociale og religiøse skel i byrummet, og at gøre byrummet mere sikkert og bekvemt. I det følgende vil udviklingen i disse tre temaer blive fulgt fra 1500- til 1700-tallet.

Ond stank

Den hyppigst forekommende begrundelse i politiforordningerne mod forskellige former for urenhed i byerne er den miasmatiske, at „ond stank“ er årsag til og endda lig med pest – deraf ordet pestilens.²³ I en kongelig befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse fra april 1562 klages der over, at der stadig skulle ligge en del ubegravede ådsler efter en kvægsyge den foregående vinter. Det befales straks at lade ådslerne begrave uden for byen, „på det at udi sommer, når større hede bliver, pestilens og anden slig farlig sygdom af sådan forgiftig stank og lugt ikke skal komme iblandt vore undersåtter eller og mere kvæg for sådan forsømmelses skyld skal forgives og bortdø“.²⁴ I 1576 forbydes det at holde svin i København, da svinene har det med at løbe om og skide på gaderne, „hvoraf megen ond og slem stank sig tildrager, som både kan styrke og give årsag til pestilens og anden sygdom“.²⁵ I 1587 gentages forbuddet mod at holde svin i hovedstaden med den begrundelse, at i en tæt bebygget hovedstad, hvor der holdes mange svin, er der større risiko for „pestilens, sygdom og anden sot“.²⁶ I 1577 forbydes det endvidere helt at slagte i København med den begrundelse, at „blod og anden urenlighed“ fra slagterierne forstopper rendestenene, „hvoraf megen ond og slem stank forårsages, og det er at befrygte, at både sligt og andet mere ubekvemt, som findes der udi byen, kan styrke og give årsag til pestilens og anden sygdom og skrøbelighed, som der fast mere end andetsteds her udi riget så ofte regerer“.²⁷ I en forordning om gadernes renlighed fra 1620 omtales skarnet fra borgernes huse også som kilde til „ond stank som forgiftig pestilensisk luft og andre sygdomme

---

21 DDR, s. 125.

22 KD, bd. II, s. 215. Stadfæstelse af vognmændenes lavsskrå, § 31 & 32.

23 Om miasmatiske forholdsregler mod pestepidemier, se Lindemann 1999, s. 161ff.

24 Ds., bd. IV, s. 575. Kgl. befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse af 28/4 1562.

25 Ds., bd. I, s. 462–463. Forbud mod at holde svin i København af 20/4 1576.

26 Ds., bd. I, s. 549–550. Forbud mod at holde svin i København af 17/9 1587.

27 Ds., bd. I, s. 467. Påbud om at al slagting skal foregå udenfor byen af 7/5 1577.

forårsager“.²⁸ En forordning om gadernes renlighed fra 1647 klager endvidere over stank fra rendestenene og befaler ejere af brønde og vandposter at skylle gaderne og rendestenene, efter at vognmændene har hentet gadeskarnet.²⁹ Røglugt anvendes ofte som et middel mod den dårlige lugt og må altså have været oplevet af samtiden som vellugt. Under en pestepidemi i 1654 befales Københavns magistrat at brænde tjæretønder i de pestbefængte gader som en måde at desinficere byen.³⁰ I 1700-tallet mener man ligeledes, at druknede og skindøde kan genoplives ved at blæse tobaksrøg ind i deres endetarm med et røgklyster.³¹

Den miasmatiske forebyggelse er særlig detaljeret i den syvende paragraf af en række forholdsregler mod den sidste store pestepidemi i 1711.³² „Som renfærdigheden i og uden husene ikke er en af de ringeste præcautioner til sygdoms dæmpelse“, skal borgerne „beflitte sig på renligheden og holde deres gader, stræder og andre publique pladser vel rene og deres rendestene med vand lade hver morgen vel efterskylle og ej tillade noget ådsel at blive nogen steder beliggendes, men må straks bortføres“. Inde i deres hjem skal borgerne også „beflitte“ sig på renlighed „i klæder og stuer såvelsom stalde, kældre og på lofterne og dem daglig rengøre for støv og spindelvæv og ej lade nogen mødding i deres gårde eller huset og andet, som ond stank kan forvolde, blive beliggende“. Hver ottende dag skal borgerne nemlig lade udføre deres skarn, helst om natten, og lade deres naboer holde døre og vinduer lukkede, indtil det hentes af vognmændene. Især formanens bryggere, bagere og slagtere til at holde deres huse og gårdsrum rene, da disse erhverv plejede at holde køer. Jøder skældes ud for at være særlig urenlige og trues med udvisning, hvis de ikke straks rengør deres huse. Fattige „stoddere og stakler“ opfattes også som særligt urene, da de forbydes at gå rundt og tigge ved husenes døre i henhold til fattigforordningen fra 1708.

Endelig gentages det seneste forbud mod at holde svin fra 1709, der var kommet som respons på „en meget garstig og slem stank“ fra brændevinsbrændernes huse, da de opfedede svin med bærmøddingen, som var affaldsproduktet fra brændevinsbrændingen.³³ At forbuddet mod at holde svin var blevet gentaget med jævne mellemrum i 150 år viser, at det var en langstrakt proces at rense byerne for lugten af gylle, der i dag opfattes som en typisk landlig lugt. At forbuddet rettede sig især imod brændevinsbrænderne i 1709, skyldes, at dette erhverv var i vækst i byerne, efter at regeringen havde forbudt produktion og salg af brændevin på landet i 1689. I forholdsreglerne fra 1711 forbydes brændevinsbrænderne desuden

28 Ds., bd. II, s. 619. Forordning om gadernes renlighed af 6/11 1620.

29 Ds., bd. III, s. 281. Forordning om gadernes renlighed af 5/5 1647, § 10.

30 Ds., bd. V, s. 376. Kgl. befaling til Københavns magistrat af 27/6 1654 om, at der skal brændes tjæretønder i gaderne, især i dem, der er mest pestbefængte.

31 Henningsen og Langen 2010, s. 16.

32 KD, bd. VIII, s. 166–179. Forholdsregler mod pestens udbredelse af 1/8 1711.

33 Ds., bd. VIII, s. 109–110. Forbud mod at holde svin af 26/11 1709. Citat af klage fra kommercekollegiet over brændevinsbrændernes svinehold i Nielsen, bd. III, 1892, s. 356.

Under en pestepidemi i Rom i 1656 fordrives den onde stank i et pestbefængt hus ved at brænde indboet på gaden. Dermed forebyggede man også handel med pestbefængt linned. Fra en serie kobberstik om denne pestepidemi af Louis Rouhier, publiceret af bogtrykkeren Giovanni Giacomo de Rossi i 1657.

at holde kostalde i deres „små og snævre huse“, da de også sælger mælk fra køer, fodret med bærmøen. I et indlæg i Politivennen fra 1805 beskrives det malende, hvordan brændevinsbrændernes stakkels malkekøer står hele året i „væmmelige, skidne, stinkende og lumre stalde, en del endog i kældre, at de næsten aldrig holdes rene, og bestandig stå i vådt med fødderne, ej heller nyde tilbørlig strøelse til godt leje“ i en sådan grad, at mælken lugter og smager af kolort.³⁴ I sit værk om sundhedstilstanden i København fra 1807 klager lægen Henrik Callisen i særdeleshed over „uddunstningerne“ fra hovedstadens 2500 heste og 2000 køer, hvoraf de sidste hovedsagelig befinder sig i brændevinsbrændernes trange stalde.³⁵

I § 26 af forholdsreglerne fra 1711 beskrives, hvordan pestbefængte huse desinficeres. Først skal husene „vel røges“ med lukkede vinduer, siden skal de udluftes med åbne vinduer, revner i væggene skal udspartles, og til sidst skal væggene vaskes og kalkes på ny. I § 29 opremses bestemmelser for en række „urene“ erhverv. Slagtere og smede, som årelader heste, forbydes at spilde blodet, som skal graves ned udenfor byen. Feldberedere og garvere påbydes ligeledes „straks“ at udføre „deres urenlighed“, som må være luden fra garveprocessen. Fiskeblødere og lysestøbere påbydes at udføre deres arbejde udenfor byen „på luftige og afsidesliggende steder“. Skrædderne skal røge inficerede klæder, og bagerne forbydes at bære brød ud af bageriet, før det er koldt. Her tænkes formentlig mindre på ildelugt og mere på dampene fra det nybagte brød, da den miasmatiske teori anså fugtig luft som optimal for overførelse af sygdomsskim. Dog bør ildelugt og velugt anses som historisk foranderlige størrelser, da nutiden for eksempel næppe forbinder tobaksrøg med vellugt og sundhed, som man gjorde i tidligmoderne tid.

34 Politivennen 1805, nr. 384, s. 6108-6109.

35 Callisen 1807, bd. 1, s. 168-170.

Myndighedernes bekæmpelse af epidemier er grundet i den miasmatiske sygdomsopfattelse langt op i 1800-tallet. I 1853 bekæmpes koleraen ved daglige skylninger af rendestenene og rensning af brønde og latriner. Den almindelige befolkning derimod er præget af den kontagiøse sygdomsopfattelse, der går ud på, at smitte overføres ved berøring, og hvor epidemier bekæmpes ved at isolere de syge med karantænebestemmelser.³⁶ Den kontagiøse teori ser også urenhed som kilde til smitte, men her handler det mere om at undgå berøring med og at holde afstand til det urene. I lovgivningen handler bestræbelsen på at isolere det urene desuden om at opretholde og skabe sociale hierarkier og geografier.

Godtfolk til afsky

Allerede i middelalderens købstadslovgivning ses, at afstanden til det urene spiller en rolle for et steds sociale anseelse, da afstanden fra en latrin til kirkegården skal være større end til gaden og nabogrunden. Beskrivelsen af urenheden som „uhøvisk“ i Christian 2's bylov henviser til et høvisk renhedsideal. Københavns fysiske nærhed til hoffet forklarer, hvorfor de fleste kongelige politiforordninger udelukkende handler om at holde hovedstaden ren. Men hvor 1500-tallets politiforordninger udelukkende indeholder utålmodige formaninger til de københavnske borgere om at holde deres by ren, tyder nogle nye vendinger i 1600-tallets forordninger på, at renhed også er blevet et borgerligt ideal. En kongelig befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse fra 1600 begrundes således ikke kun med, at gadeskarnet er sundhedsfarligt, men også at det er „mange godtfolk (...) til afsky“, når det ligger på gaden. For at disse „godtfolk“ ikke skal væmmes ved synet af affaldet, skal det opbevares i nogle dertil indrettede skarnkister, til det kan hentes.³⁷ Godtfolk omfatter ikke kun adelstanden, men også det bedre borgerskab, som er kendetegnet ved en „ærlighed“, der adskiller dem fra „skarnsfolk“, som er onde mennesker.³⁸ Det rene og det urene får en moralsk dimension, der også ses i de miasmatiske begrundelser, der beskriver stanken som „ond“. I Christian 4's forordning om gadernes renlighed fra 1620 hedder det, at „den store urenhed og overflødighed“ er tiltaget i de københavnske gader „hver mand til vederstyggelighed og afsky“.³⁹ I endnu en forordning om gadernes renlighed fra 1647 hedder det, at gaderne „ophøjes“ af et tykt lag skarn, som får rendestenene og havnen til at stoppe til, når det regner. Såvel torvene som voldene, stranden og sågar kirkegårdene bruges som lossepladser, „så det ej alene er vederstyggeligt, harmeligt og fortrædeligt, mens længere at tåle ulideligt“. Forordningerne er tegn på, at væm-

---

36 Bønderup 1994, s. 15.

37 KD, bd. IV, s. 760-761. Kgl. befaling om gadernes renselse af 6/11 1600.

38 Artiklerne „Godtfolk“ og „Skarnsfolk“ i ODS, bd. 6, 1924.

39 KD, bd. II, s. 619. Forordning om gadernes renlighed af 6/11 1620.

I Joose de Damhouders „Praxis Rerum Criminalium“, et katalog over forbrydelser fra 1554, findes denne illustration af ærekrænkelsen „De Damno per Ejecta“, hvor godtfolks ære besudles ved at smide menneskelort i hovedet på dem.

melsen ved urenheden er tiltaget og nu omfatter „hver mand“. At urenhed er lig med fortabelse af sin borgerlige ære ses i 1647-forordningens bestemmelse om, at borgere skal „agtes“ som natmænd og ikke „lides i menigheden“, hvis de bærer menneskelort og ådsler ud fra deres gårde og smider den smitsomme urenhed på gaden. Allerede i 1583 blev en hollænder udvist af Helsingør af et samlet borgerskab for selv at have rensset grunden under sit „lille hus“ og dermed besmittet sig med uærlighed.⁴⁰

Borgerskabets ubehag ved at bo i nærheden af skarnsfolk og koblingen af urenhed og dårlig opførsel fremgår med al tydelighed af et syn af byens pladser, som kæmneren foretog i 1680 i forbindelse med oprettelsen af Københavns første renovationsvæsen. Om Gothersgade skriver han, at siden ind mod Kongens Have ikke er brolagt og er „af uforkammede meget ilde (...) besmittet med menneskers urenlighed“. Det er imidlertid umuligt at gøre noget ved problemet, da de skyldige er nogle respektløse soldater og bådsfolk fra nabolagets små huse og kældre. Når „godtfolk“ over for pladsen påtaler svineriet, „står dette karnali op imod dem med banden, trussel og hånlige ord, så at de intet kan forbyde dem deres uhøflighed“.⁴¹ „Karnali“ eller „kanalje“ er betegnelsen for byens „gemene almue“ eller „pøbel“.⁴² I en række forholdsregler fra 1712 mod nye udbrud af pest tales der ligeledes specifikt om frygt for „kontagion“ fra „gemene folk“ under deres

40 Troels-Lund 1914, bd. 2, s. 109.

41 Citeret efter Nielsen 1889, bd. V, s. 70.

42 Artiklen „Kanalje“ i ODS, bd. 9, 1927.

„omløben“ i værtshuse, eller når de roder i gadeskarnet efter pjalter, som kunne være befængt med pestsmitte.⁴³

I forordning om gadernes renovation og brolægning fra 1680 oprettes en dagrenovation med et korps af gadefogeder, som hver morgen skal køre rundt i gaderne og give lyd med en skralde, så folk kan komme ud og lægge deres affald direkte på vognene. Deraf stammer ordet skraldemand.⁴⁴ Deres arbejde med det urene skarn giver dem den samme aura af „uærlighed“ som natmændene, som det i 1685 var blevet forbudt at tilføje nogen vanære.⁴⁵ I 1702 forbydes det ligeledes at forulempe gadefogederne med „beskæmmelige, langt mindre ærerørige skældsord eller ringeste overlast“.⁴⁶ I stedet skulle klager over gadefogederne og vognmændene behandles ved politiretterne, efter at renovationsvæsenet kom under politiet i 1683. I 1709 sigtes skraldemændene for at have forsømt deres arbejde og for at følges ad i flok, „og den ene holder og finder sig bag efter den anden, og driver dagen bort, så godtfolk mangan gang ikke kan komme frem for dem, særdeles udi de smalle og snævre gader“.⁴⁷ I 1718 beskriver en forpagter af renovationen sine ansatte som noget „ribsrabs“ af gamle og svagelige, der ikke kan få arbejde andre steder, samt bortløbne tjenestefolk og „liderlige“ typer, der forsømmer arbejdet med „drik og sus“.⁴⁸ I disse beskrivelser af skraldemændene ses atter ubehaget ved berøring med det urene og dermed det uærlige.

I middelalderens bestemmelser om latriners placering sås en differentiering af afstandene til byens forskellige rum, hvor kirkegårdene rangerede højest. Der klages imidlertid ofte over, at folk bruger kirkegårdene til at skaffe sig af med deres møg, og at løsgående hunde og svin går og roder ligene op.⁴⁹ I 1716 klager en nabo til Garnisons Kirke i København således over, at „gemene folk“ sniger sig ind på kirkegården om natten og smider deres skarn på en plads, der støder op til hans hus. Ud over at urenheden er til „stor skam for kirken“, kaster den „foragt“ på hans hus ved at ligge ud til gaden „lige udi alle mands øjne“. Foragten havde den økonomiske følge, at ingen ville bo til leje hos ham, samtidig med at den fugtige skarnbunke fik husmuren til at rådne.⁵⁰

43 KD, bd. VIII, s. 239 & 249. Til kancelliet om tilsyn med husenes renselse, 24/2 1712, og til politimesteren om gadernes renselse, 6/5 1712.

44 Ds., bd. VI, s. 731. Forordning om gadernes renovation og brolægning af 21/5 1680, § 7.

45 Schous forordninger. Forordning af 21/3 1685 om dem, som formedelst nogle uomgængelige forretninger på deres ære forulempes. Forordningens begrundelse var ikke hensynet til natmændenes ære, men at de misbrugte deres monopol på uærligt arbejde til at skrue priserne op.

46 KD, bd. VII, s. 686. Forordning om gadernes renholdelse af 25/4 1702, § 19.

47 Københavns Stadsarkiv. Politi- og kommercekollegiets dom- og voteringsprotokol 1704-1716 (PK 25), politifuldmægtig Arild Hansen ctr. oldermand for vognmændene Mathias Madsen samt fem forpagtere ved renovationsvæsenet, 26/10 1709.

48 Citeret i Nielsen 1892, bd. 6, s. 341-342.

49 Troels-Lund 1914, bd. 2, s. 110.

50 Citeret i Nielsen 1892, bd. 6, s. 355.

Urenhed i nærheden af den verdslige magts tilholdssteder opfattes ligeledes som en alvorlig ærekrænkelse, ja nærmest som et oprør mod øvrigheden. I Aalborg klages i 1648 over, at der er så meget „møg og urenlighed“ omkring tinghuset, „så hverken fogden, skriveren eller de otte mænd (tingsvidnerne) kan for urenlighed og ond stank vel komme til tinget eller de såvelsom andre godtfolk kan sidde på tinget formedelst samme urenlighed og slem stank og lugt“.⁵¹ Klagerne over skarn omkring offentlige bygninger skyldes formentlig også, at der er plads, og at bygningerne ikke bebos. Således bliver Aalborg Slot ikke brugt som residens før 1719, da stiftamtmand Gottfried von Pentz tager bopæl på slottet. Kort efter sin ankomst i juli, da stanken fra byen er værst, skriver han en harmdirrende klage til magistraten over, at borgerne bruger slottets vold og voldgrav som losseplads „uden skam eller anseelse, hvoraf følger stor væmmelse og stank, for dem der bebor slottet“. Ved at ignorere tidligere henvendelser om problemet har magistraten tillige tilsidesat den „allerunderdanigste lydighed“, de skylder de kongelige politiforordninger. Han befaler derfor, at magistraten og byfogden som byens politimester inden 14 dage får fjernet den „uforskammede skidenhed af skarn og udkastede hæslige døde kreaturer“.⁵² Dermed generes stiftamtmanden ikke kun af ildelugten, men han væmmes også ved synet af ådsler i forskellige stadier af forrådnelse lige uden for sin residens. Denne klage følges af klager over løse svin, som „voldelig indbryder i slottets have og samme skammeligen omkaster“, „urenligheder i det kostelige vand, som Gud og naturen har forsynet os med“ og dårligt brolagte gader „belagte med møddinger“.⁵³ I 1721 lufter han sin harme over byen i en klage til kongen: „Byens broer, brøgger og bolværker samt de igennem byen løbende åer forfalde, gaderne er uskikkelige. Vi lever her mellem dem om året, plaget af stank og urenlighed, hvor man kommer, så jeg med græmmelse må daglig se disordre tager overhånd.“ Denne tilstand af uorden og lydighed kommer hans „person og honour så nær“, at han har set sig nødsaget til at klage til kongen.⁵⁴ Den adelige stiftamtmands sensitivitet over for det borgerlige snavs i Aalborg kunne ses som et eksempel på det øgede ubehag ved lavere stænder, der ifølge Elias præger civilisationsprocessen i 1700-tallet.⁵⁵ Blandt Aalborgs borgere synes ubehaget ved urenheden ligeledes at øges i denne periode. I 1750 klager beboerne i en gade således over, at nogle latriner har afløb til en å, hvor de henter deres drikkevand, hvilket er „til væmmelse for indbyggerne“ og besudler det rene vand, Gud har forsynet byen med.⁵⁶

51 Wulff 1891-93, s. 423-424.

52 RAV, D1-128, s. 663-665. Stiftamtmand Pentz til magistraten 21/7 1719.

53 RAV, D1-167. Stiftamtmand Pentz til magistraten 5/9 1719 og 21/11 1721.

54 RAV, B.OD-382. Stiftamtmand Pentz til kongen 26/6 1721.

55 Elias, 2000, s. 421ff.

56 RAV, D1-137, s. 222. Slotsgades beboere til magistraten 13/10 1750.

Kongen og hoffets høje status afspejles ved den store bevågenhed for hovedstadens renhed og især området tæt på Københavns Slot. I 1684 skriver politimester Claus Rasch til kongen om „den store uorden“ ved kancelliet og hovedvagten, hvor jorden skrider ud i kanalerne på grund af manglende brolægning og forfaldne bolværker. Ved stranden ved siden af hovedvagten er ligeledes nogle vandhuse, der var offentlige toiletter anlagt ude i vandet, og som Rasch beskriver som „brøstfældige og vederstyggelige at se, for dem som kommer og går fra og til hoffet“. Rasch foreslår derfor, at vandhusene flyttes eller repareres, men da der „fordres bedre renlighed“, bør der indrettes flere andre steder i byen. Forslaget forelægges kongens politikommission, som tilslutter sig Raschs forslag på grund af den store urenhed overalt i byen og på kirkegårdene, hvor folk altså også har forrettet deres nødtørf. ⁵⁷ Når Rasch skriver om, at besøgende på slottet kunne tænkes at blive frastødt ved synet og lugten af forfaldne latriner ved hovedvagten, tænkes nok primært på fremmede gesandter og andre, som kongen kunne ønske at imponere. I den kontekst får politiforordningerne om renhed et mere dynamisk mål, idet bestræbelsen på at skabe en ren, pæn og velordnet hovedstad kommer til at handle om at forøge den danske konges prestige.

Den vel policerte by

At holde byen fri for møddinger og ildelugt handler ikke kun om at afværge pestepidemier og opretholde samfundshierarkiet, men skal også handle om politiets overordnede mål, som er at fremme den almindelige velfærd. ⁵⁸ Af Christian 2's bylovs bestemmelse om erstatning for skader på „liv og lemmer“ kan man slutte, at gadeskarnet har været til fare for trafikken. I 1589 befaler kongen Københavns magistrat at holde gaderne „rene og ryddelige“, da gademøget ikke kun udgør en sundhedsfare, men tillige er til „stor besværlighed, når nogen med deres heste og vogne vil fare over gaderne“. ⁵⁹ At affaldet er til hinder for trafikken, forklarer, hvorfor politiforordningernes bestemmelser om renovation ofte optræder sammen med bestemmelser om brolægning og forbud mod andre hindringer for trafikken som tømmerbunker, stakitter omkring byggepladser og parkering af vogne i de smalle gader. Trafikpolitiet skal ses i sammenhæng med politiets opgave med at holde markedet forsynet med varer til rimelige priser, som udover priskontrol og forbud mod handel uden for byerne indebærer sikring af cirkulationen af varer

---

57 KSA, PK 5. Nr. 15, 1684: Om bolværkernes forfærdigelse, kanalernes renselse og adskilligt, efter politimesters forslag 29/5 1684.

58 Om det tidligmoderne politis velfærdsfremmede mål, se Mührmann-Lund 2009.

59 KD, bd. IV, s. 686. Kgl. befaling om gadernes renselse af 16/5 1589.

til og fra markedet.⁶⁰ Rationalet er, at hvis gaderne er fyldt med affald, vil bonden ikke kunne komme til torvet med sine varer og i stedet sælge dem uden for byporten til forprangere med prisforhøjelser til følge.

Renhed fremmer ligeledes økonomien i den forstand, at urenhed kan besmitte en hel by med uærlighed i en sådan grad, at det går ud over handelen. I 1678 klager Københavns magistrat således over, at renholdelsen af byens torve er bortforpagtet til havnemesteren, som forsømmer sine pligter i en sådan grad, at det ikke alene beklages af hovedstadens indbyggere, „men vi og af fremmede, som her ankomme, ilde eftertales“. Da påskehelligdagene nærmer sig, har magistraten derfor bedt havnemesteren om at få rengjort byens torve og pladser i overensstemmelse med „en vel beskikket stads gode politi“, så de „ved sådan uskikkelighed ikke skulle vanhædles“. ⁶¹ For kongen er renhed også et middel til at forbedre sin residensbys ære og dermed sin egen magt. At renhed også handler om æstetik, ses allerede i Frederik 2's stadsret fra 1581, hvor det befales borgerne at holde gaderne og torvene „smukt jævnt brolagt“ og „smukke rene“. ⁶² At kongen sammenligner sin hovedstad med andre større byer, ses i forordning om gadernes renlighed fra 1647, hvor der klages over, at der er mere skarn og urenlighed i København „end i andre velbeskikkede stæder“. ⁶³ I 1660 får Frederik 3. ligeledes udarbejdet en ny forordning om gadernes renholdelse, så fremmede ikke skal frygte for sygdomme, og hovedstaden kan blive så ren „som andre vel policerte steder“. ⁶⁴ Man ser her, hvordan renhed bliver et middel til at styrke byens anseelse og dermed dens velstand.

I 1681 udnævnes en politikommission til at udarbejde et sæt nye politiforordninger med særlig fokus på Københavns „peuplering“. Dette begreb knytter sig til en merkantilistisk befolkningspolitik, hvor man søger at tiltrække indvandrere ved at sikre forsyningen af fødevarer „og anden nødvendig magelighed“. Formålet med at øge folketallet i hovedstaden er at få handelen og manufakturerne til at „tiltage“ og dermed øge beskatningsgrundlaget. Ud over at skabe økonomisk vækst tjente denne politik også et militært formål, da borgerne forventedes at forsvare kongen som under den svenske belejring i 1659. ⁶⁵ Det er som led i denne forbedring af hovedstadspolitiet, at der i 1682 udnævnes en særlig politimester til at håndhæve de nye politiforordninger i København.

---

60 Foucault ser sikring af cirkulationen og udvekslingen af varer og tjenesteydelser i byerne som et fælles kendetegn for de mangeartede opgaver, det tidligmoderne politi tager sig af, se Foucault, 2008, s. 23–30, 363–365.

61 Nielsen 1889, b. 5, s. 68–69. Citat fra magistratens klage over havnemester Johan Heidemann af 21/3 1678.

62 KD, bd. II, s. 410. Frederik 2's stadsret 5/4 1581, § 18.

63 Ds., bd. V, s. 277. Forordning om gadernes renlighed af 5/5 1647.

64 Nielsen, 1889, bd. V, s. 62–63.

65 RAK, C46C, nr. 52. Instruks og missive til politikommissionen af 29/10 1681. KSA, PK 5.

Politikommissionens betænkninger nr. 1, 12/12 1681 og nr. 27, 19/11 1684. Om tidligmoderne befolkningspolitik, se Nipperdey 2012.

Et forbillede er uden tvivl politiet i Paris, som blev oprettet af Ludvig 14. i 1667. For den franske solkonge er det at skabe den perfekt politistyrede hovedstad i høj grad et prestigeprojekt, der skal forøge hans internationale omdømme.⁶⁶ Dette ses også i København, hvor politimesteren i 1689 får ordre til at rydde Vartovs Plads for affald i forbindelse med kurprinsen af Sachsens besøg.⁶⁷ Ifølge Holberg bør „enhver fornuftig politi“ ikke kun sørge for at holde „staden forsynet med borgere“, men også med „sirlige bygninger, med rene gader, behagelige spadse- regange, skilderier, kunstige vandspring, mobilier og andet, som kan lokke frem- mede didhen, for at fornøje deres øjen“.⁶⁸ I et par rejseberetninger er det da også urenheden, der lægges vægt på i beskrivelsen af København. Om den danske ho- vedstad skriver en engelsk turist i 1699, at luften er usund, og at Christiansborg er omgivet af en stinkende voldgrav, som gør det til et af de værste kongeslotte, han har set.⁶⁹ Dermed er politimesterens bekymring for kongeslottets image ikke helt ubegrundet. Den franske rejsende de Vrigny skriver i 1702, at selvom „politiet er udmærket i mange ting, så har man dog ikke fundet nogen måde at gøre gaderne godt rene, også er her ligeså meget støv om sommeren som i London“.⁷⁰

I løbet af 1700-tallet stiger forventningen til politiets indsats for at gøre stor- byen et mere og mere behageligt sted at opholde sig. Et eksempel på denne ten- dens er en række politividenskabelige skrifter om byplanlægning af Altonas po- litidirektør, Johann Peter Willebrand. Hovedværket er det i 1775-76 udkomne værk med titlen „Grundrids af den smukke by, med hensyn til dens anlæg og indretning, til bekvemmelighed, til fornøjelse, til forøgelse og underhold af dens indbyggere,...“. Bogen er en manual til anlæg af byer i de rette klimatiske forhold og deres indretning med en række velfærdstiltag, herunder tilvejebringelsen af et rent og smukt byrum, der skal tiltrække såvel fornemme som „gemene“ til- flyttere.⁷¹ I Kolderup Rosenvinges „Grundrids af den danske Politiret“ fra 1825 kaldes den del af politiets omsorg for „statsborgernes velværen“, som ikke omfat- ter sundhed og velstand, for „bekvemmelighedspolitiet“. Det omfatter ikke kun opsynet med brolægning, trafik og bygninger, men politiet skal også „sørge for hvad der kan tjene til livets højere nydelse, eller i det mindste at hindre, hvad der kunne forstyrre denne“.⁷² At holde byen ren kommer dermed ikke kun til at handle om at afværge epidemier og få trafikken til at glide, men også om at opret- holde borgernes forventninger om et særlig rent og behageligt byrum.

---

66 Iseli 2003, s. 102–105. Foucault 2008, s. 19–22, 365.

67 KSA, MC 659. Tirsdagsmøde 19/2 1689.

68 Holberg 1744, s. 246–247.

69 Bromley 1702, s. 261–262.

70 Citeret i Nielsen, 1892, bd. VI, s. 326.

71 Willebrand 1775–76.

72 Kolderup Rosenvinge 1825, s. 120–123.

Renhed som en borgerdyd

Måske giver forventningen om den velordnede by næring til den konstante misfornøjelse med storbyens fordærv. I slutningen af 1700-tallet skorter det ikke på klager over stanken fra ådsler, lort og slagteaffald, som skvulper rundt i hovedstadens rendestene og kanaler.⁷³ Klagerne bliver nu luftet af borgerstanden i den trykte presse, som opstår med indførelse af trykkefrihed i 1770. Der er især mange klager over skidt og snavs i ugebladet „Politivennen“, som begynder at udkomme i 1798. Redaktøren Klaus Henrik Seidelin begrundet udgivelsen af dette „almuesblad“ med „den voksende almenånd“ og opfordrer sine læsere til at indsende anmeldelser af forseelser imod „sundheden og sikkerheden“ og „borgernes velfærd, smag, moralitet“.⁷⁴ Meningen er at få politiet til at korrigere de anmeldte uordner, hvilket publiceres i bladet i en liste over „forbedringer“, som består især af reparerede rendestensbrætter.

I en opfordring til politiet om at svare på læsernes klager, udtrykker Seidelin især et ønske om, „at gaderne altid holdtes rene, at skarnagervognene var tætte, at de store møddinger i Nyboder engang imellem flyttedes udenfor byen, at ingen skyllede vandhuse ud i rendestenen, at huller på fortovsbrætter lukkede sig, at disse forbandede lænker og jernslåer på fortovsbrætter, hvoraf manganen tå har fået mén (...), at fortovene holdtes ryddelige for de gående, som dog er deres rette ejere, at alle slagtere boede uden for byen, eller umulig kunne overtale sig til at slå deres tarmeskarn i rendestenen...“.⁷⁵ I forlængelse heraf har han en række „forslag til vore gaders bedre renholdelse“, som omfatter genbrug og gødning af hovedstadens jorder med gadeskarnet.⁷⁶

Bladets indlæg er skrevet enten af Seidelin selv eller af anonyme skribenter, hvis sprogbud tyder på, at de var borgere med en akademisk uddannelse. Den miasmatiske kobling af ildelugt og sygdom optræder i en del klager over urenhed. Om noget stillestående vand i en stoppet rendesten hedder det således, at det „i stærk hede let rådne, stinke og forårsage epidemi“.⁷⁷ Naboerne til det særlig urene fattigkvarter Nyboder klager ligeledes over en sundhedsskadelig lugt fra gader indsmurt i menneskelort og rendestene med stillestående, råddent vand.⁷⁸

Dermed kobles frygten for sygdom og væmmelsen ved urenhed også til borgerskabets afstandtagen til byens fattige. Det er for eksempel tydeligt i en klage over forholdene på Fisketorvet. Her anklages fiskekællingerne for at udskælde „agtværdige borgerkoner“, når de vil lugte til fiskene, som ofte er halvrådne og

---

73 Matthiessen 1924, s. 16–26. Henningsen og Langen 2010, s.16–18.

74 Politivennen, no. 1, 1798.

75 Politivennen, no. 7, 1798, s. 102.

76 Ds., no. 7, 1798, s. 104–111; no. 33, 1799, s. 513–524.

77 Ds., no. 18, 1798, s. 280.

78 Ds., no. 61, 1799, s. 979–980.

kan „forårsage pestagtige sygdomme“.⁷⁹ Som en rest af de tidligmoderne uærlighedsforestillinger klages der over en „vanærende skidenfærdighed“ af „urin og dræk“ i gaderne.⁸⁰

Borgerne væmmes ikke kun ved at lugte urenheden, men også ved at se, smage og føle den. Om nogle hundeådsler på en sti hedder det, at de både „forarge øjne og næse“. Rådne fisk i stadsgravene fordærver ikke kun luften med stank, men er tillige „et væmmeligt syn“.⁸¹ En læser har set et ådsel i en sø foran en rende til drikkevand og væmmes ved tanken om, at det kan være årsagen til, at pumpevandet er grumset og smager råddent.⁸² I indlægget „Uorden med natmændene“ beskrives den ulækre kombination af at blive mødt af en hæsleg stank af menneskelort, samtidig med at glide i noget blødt på gaden.⁸³ Fodgængere risikerer ligeledes et „ubehageligt dryppebad“, når beboere i de øvre etager af et hus tømmer deres natpotter og andet skarn på gaden.⁸⁴

En visuel fremstilling af borgerskabets væmmelse ved storbyens fordærv ses i et kobberstik fra 1780'erne med den sigende titel „Smagens Fordervelse eller Hvad haver I her at bestille? Hvad?“ Ordene udtales formentlig af borgeren, der læner sig ud af vinduet i øverste venstre hjørne og som tydeligvis er forarget over det, han ser på gaden. En tjenestepige hælder møg ud på gaden, som er en stor mødding. De øvrige politiforseelser synes at vokse ud af denne urenhed: en prostitueret, der har kapret en kunde, hunde, der skider på gaden, ulovlig gadehandel af en jøde, der sælger bånd, og en ung laps med billeder til en *laterna magica*. Måske symboliserer den sovende kriger, at ordensmagten sover.⁸⁵

I en betænkning af magistratens bygningskommission fra 1776 ses dog, at kritikken udspringer af idealet om byen som et særligt rent og „vel policert“ sted. Her kritiseres det nemlig, at brolægningen er så ringe, at København mere ligner „en sølagtig landsby end en kgl. residensstad“.⁸⁶ I Politivennen fremstilles provinsen ofte som mindre ren og mere tilbagestående. En rejsende skriver, at Kalundborgs særligt skidne gader ville kaste spot og skam over enhver by og især en by, som passeres af mange fremmede.⁸⁷ En anden rejsende har set „barbariets levninger“ på Falster, hvor en henrettet forbryder på hjul og stejle var stillet op tæt på en landevej. Ud over at heste let kunne blive gale ved stanken og forårsage en ulykke, mener forfatteren, at den lokale øvrighed burde skåne de rejsendes

79 Ds., no. 6, 1798, s. 81–83.

80 Ds., no. 14, 1798, s. 222–224.

81 Ds., no. 53, 27/4 1799, s. 843; no. 54, 4/5 1799, s. 855–856.

82 Ds., no. 15, 1798, s. 237.

83 Ds., no. 27, 1799, s. 431.

84 Ds., no. 55, 11/5 1799, s. 879–880; no. 67, 3/8 1799, s. 1070.

85 Blüdnikow 1988, s. 76–77.

86 Matthiessen 1924, s. 18.

87 Politivennen, no. 18, 1798, s. 289–292.

Kobberstikket „Smagens Fordervelse eller Hvad haver I her at bestille? Hvad?“. Ukendt kunstner. Det kgl. Bibliotek

sanser for „indtryk, der er yderst fatale“. ⁸⁸ Urenheden som udtryk for et lavere civilisatorisk trin ses ligeledes i et indlægs beskrivelse af et særligt ulækkert slagterudsalg som noget „hottentotsvineri“. ⁸⁹

Renhedens civiliserende funktion fremgår mere eksplicit i en omtale af en rejsebeskrivelse af den tyske forfatter Markard, der gør sig nogle tanker om de sociale følger af de forskellige stadier af renhed i forskellige egne af Europa. Den offentlige renhed bør være en af politiets vigtigste opgaver, da den ikke blot har betydning for sundheden og bekvemmeligheden, men også for økonomien og i særdeleshed den moralske dannelse af de lavere klasser: „Et folk, som har sans for den udvortes renlighed, hos hvem denne fortrinlige dyd hos sædeligere mennesker er blevet national, har i enhver betragtning mere følelse for den udvortes sømmelighed og er overhovedet mere skikket til kultur.“ Urenhed hænger derimod sammen med moralske problemer som „følesløshed“, dovenskab og fattigdom. Politisk frihed i form af en tidlig udviklet „folkemening“ gives æren for et højt trin af renlighed i England, som tillige er årsag til den højt udviklede industri. Dog kan renlighed også overdrives som den hollandske, der beskrives som „besværligt pedanteri“. ⁹⁰

⁸⁸ Politivennen, no. 48, 22/3 1799, s. 756–758.

⁸⁹ Politivennen, no. 59, 8/6 1799, s. 936.

⁹⁰ Politivennen, no. 76, 4/10 1799, s. 1201–1209.

Borgerskabets klager over Københavns skidne gader fortsætter med uformindsket kraft i 1800-tallet og er med til at stadfæste renhed som en borgerlig dyd.⁹¹

Afslutning

Der kan konstateres en høj grad af kontinuitet i begrundelserne for at holde byrummet rent fra Christian 2's bylov fra 1522 til læserbrevene i Politivennen i tiden omkring 1800. For det første opfattes ildelugt som et sundhedsproblem ud fra en miasmatiske sygdomsopfattelse. For det andet opfattes nærkontakt med urenhed som socialt vanærende, hvorfor urenhed tåles i mindre grad omkring kirker, slotte, rådhus og fine folks boliger. For det tredje opfattes urenhed som noget ubekvemt for trafikken og sanserne, som en uorden, der ikke hører hjemme i den „vel policerte“ by. Der er dog den udvikling i kilderne, at der kommer flere ord på væmmelsen. Politiforordningerne bliver mere detaljerede og differentierede i deres påbud om renhed og forbud mod urenhed. I Politivennen når beskrivelserne af urenhed en detaljeringsgrad og lokalitet, der vidner om fodgængeres daglige oplevelser og sansninger af hovedstadens skidt og skarn. Udviklingen fra middelalderens enkle påbud til de detaljerede beskrivelser af væmmelse omkring 1800 kunne umiddelbart ses som endnu et bevis på Norbert Elias' teori om civilisationsprocessen. Dog er denne teori i sig selv et spejl af den civilisatoriske fortælling om udviklingen fra urenhed, usædelighed og fattigdom til renhed, borgerdyd og velstand. I denne artikel har jeg set renhedspåbuddene i lyset af udviklingen i målet med politikvæsenet, som i slutningen af 1600-tallet får det mere dynamiske mål at tiltrække tilflyttere til København for at skabe økonomisk vækst. I den proces får borgerskabet i hovedstaden nogle særlig høje forventninger om „god politi“ og især om et rent og bekvemt byrum.

Litteratur

- Bek-Pedersen, Karen 2012: „St Michael and the Sons of Síðu-Hallr“. *Gripla* XXIII, s. 177-199.
- Blüdnikow, Bent 1988: Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne. Gyldendal, København.
- Bonderup, Gerda 1994: *Cholera-Morbrotter og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*. Aarhus Universitetsforlag.

---

91 Lützen 1998, s. 79-101.

- Bromley, William: *Several Travels through Portugal, Spain, Italy, Germany, Prussia, Sweden, Denmark and the United Provinces*, London 1702, s. 261-262.
- Callisen, Henrich 1807-09: *Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*, bd. 1-2. Frederik Brummers Forlag, København.
- Danmarks gamle købstadslovgivning 1951-61*, red. af Erik Kromann, bd. I-V. Rosenkilde og Bagger, København. (Cit.: DGK).
- Den danske rigslovgivning 1513-1523*, red. af Aage V. Andersen, C.A. Reitzels Forlag, København. (Cit.: DDR).
- Elias, Norbert 2000 (1939): *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Blackwell Publishing.
- Foucault, Michel 2008: *Sikkerhed, territorium, befolkning. Forelæsninger på Collège de France 1977-1978*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Henningsen, Peter og Ulrik Langen 2010: *Hundemordet i Vimmelskiftet – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. Jyllands-Postens Forlag.
- Holberg, Ludvig 1744: *Moralske Tanker*. København.
- Holenstein, André 2000: „Die Umstände der Normen – die Normen der Umstände. Policeyordnungen im kommunikativen Handeln von Verwaltung und lokaler Gesellschaft im Ancien Régime“. Härter, Karl (Hrsg.): *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, s. 1-46.
- Iseli, Andrea 2003: „Bonne police“. *Frühneuzeitliche Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich*. Bibliotheca academica Verlag.
- Jacobsen, Grethe 1991: „Dansk købstadslovgivning i middelalderen“. *Historie* 1992:3, s. 393-434.
- Kjøbenhavns Diplomatarium 1872-1887*, red. af Oluf Nielsen, bd. I-X. Thieles Bogtrykkeri, København. (Cit.: KD).
- Kolderup Rosenvinge, J.L.A. 1825: *Grundrids af den danske Politiret*. Gyldendalske Boghandlings Forlag, København.
- Kotkas, Toomas 2014: *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden*. Brill, Leiden & Boston.
- Krogh, Tyge 1994: „Bødlens og natmandens uterlighed“. *Historisk Tidsskrift* 1994:3, s. 30-57.
- Lindemann, Mary 1999: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Lyngby, Thomas 2001: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Lyngby, Thomas 2006: *Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.

- Lysbjerg Mogensen, Christina 2014: „Christian II’s Land- og Bylov: en acceleration af centraliseringen“. *Temp. Tidsskrift for historie* 9, s. 5-22.
- Lützen, Karin 1998: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Matthiessen, Hugo 1924: *Københavnske Gader 1728-1795. Kulturhistoriske Studier*. H.P. Madsens Boghandel, København.
- Montesquieu, Charles de 1998 (1748): *Om lovenes ånd*, bd. 1-2. Gads Forlag, København.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2009: „Det tidligmoderne politi – socialdisciplinering eller kommunalpolitik?“. *Historie* 2009:1, s. 1-34.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2014: „Efter ethvert steds særdeles omstændigheder“. *Politi og lokalsamfund under den danske enevælde. Temp. Tidsskrift for historie* 9, s. 68-92.
- Napoli, Paolo 2003: *La Naissance de la police moderne. Pouvoir, normes, société*. Éditions la Découverte, Paris.
- Nielsen, Oluf 1877-92: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. I-VI. G.E.C. Gad, København.
- Nipperdey, Justus 2012: *Die Erfindung der Bevölkerungspolitik. Staat, politische Theorie und Population in der frühen Neuzeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Ordbog over det danske sprog* 1918-1956, bd. 1-28. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal, København. (Cit.: ODS).
- Politivennen. Et ugentligt Almuesblad 1798-1845*, red. og trykt af Klaus Henrik Seidelin 1798-1811. København.
- Schjerning, Camilla 2013: *Følelsernes fællesskaber. Moralske følelser og sociale relationer i København 1771-1800*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- Schou, Jacob Henrik 1777-1850: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 (...) ere udkomne*, bd. I-XXV. København. (Cit.: Schous forordninger).
- Schwerhoff, Gerd: „Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft. Norbert Elias’ Forschungsparadigma in historischer Sicht“. *Historische Zeitschrift* 266 (1998), s. 561-605.
- Tamm, Ditlev 2008: „Indledning. Nogle træk af dansk politilovgivnings historie“. *Repertorium der Policeordnungen der frühen Neuzeit. Danmark og Slesvig-Holsten*, bd. 9:1, red. af Ditlev Tamm. Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, s. 1-6.
- Troels-Lund, Troels Frederik 1914 [1879-1901]: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. I-XIV. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, Kristiania.

- Vallgård, Karen 2013: „Følelshistorie – teoretiske brudflader og udfordringer“. *Kulturstudier* 2013:2, s. 87-113. DOI: <http://dx.doi.org/10.7146/ks.v4i2.15521>
- Venborg Pedersen, Mikkel 2009: *I søvnens favn. Om søvn og sovevaner på landet 1600-1850*. Museum Tusulanum Press, København.
- Willebrand, Johan Peter 1775: *Grundriß einer schönen Stadt, in Absicht ihrer Anlage und Einrichtung, zur Bequemlichkeit, zum Vergnügen, zum Anwachs und zur Erhaltung ihrer Einwohner, nach bekannten Mustern entworfen: nebst einer Vorrede von der Wirkung des Clima auf die Gesinnung und Gesetzgebung der Völker*. Hamburg: Bohn und im gülden ABC.
- Wulff, Daniel Høffding 1891-93: „Bidrag til Aalborgs Historie“. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 2. rk., 3. bd., s. 379-448.

Utrykte kilder

Rigsarkivet i København (RAK)

Danske Kancelli

C46C. Kancelliekspeditioner gennem kongens eget kammer 1678-1690. 1681-1683, nr. 52. Instruks og missive til politikkommissionen af 29/10 1681.

Rigsarkivet i Viborg (RAV)

Aalborg rådstuearkiv

D1-128. Rådstuekopibog 1717-1720

D1-137. Rådstuekopibog 1749-1760

D1-167. Indkomne breve vedr. politi 1667-1769

Aalborghus m. fl. amter.

B.OD-382. Blandede sager 1724-1792.

Københavns Stadsarkiv (KSA)

MC 659. Magistratens protokol vedr. politiet, kød-, brød-, og øltakster 1683-1713.

PK 5. Politikkommissionen 1681-1684. Kopibog over betænkninger og forslag 12. dec. 1681 – 17. dec. 1684.

PK 25. Politi- og kommercekollegiets dom- og voteringsprotokol 1704-1716.

English abstract

Filth, Honour and ‘Good Police’ in the Early Modern Town

As in the rest of Europe, an increasing number of police ordinances with sanitary measures were issued in the Danish towns and in particular in the capital Copenhagen during the early modern period. The article finds three different types of arguments in as well the ordinances as the complaints of ordinary citizens about lacks in sanitary policing. Firstly, during most of the period, foul odours were seen as the cause of epidemics in accordance with the miasmatic theory of contamination by air. Secondly, coming into contact with uncleanness was regarded as socially degrading, which is why sanitary measures were stricter around places of honour like churches or the Kings castle in Copenhagen. Thirdly, the urban filth was seen as an obstacle to traffic and ‘good police’ – the mercantilist policy of improving life in the towns and especially the capital in order to attract immigration and economic growth. This ambition is mirrored in the many complaints about sanitary policing in the weekly magazine ‘Politivennen’ – ‘The friend of the Police’ – which began to be issued in 1798. The analysis shows that the arguments against uncleanness had not changed significantly since the 16th century, except a tendency to see the towns and especially the capital as a more civilized and cleaner space than the countryside.